

ΑΝΡΙ ΛΕΦΕΒΡ

η εποχή της περιφρόνησης

ΠΡΟΣ ΕΝΘΥΜΗΣΗ
ΟΙ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΕΣ
ΤΟ ΚΟΜΜΑ

16

Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΣΗΣ

ύψιλον/διβλία

Τίτλος πρωτοτύπου: *Le temps des méprises*, 1975

Copyright για την ελληνική γλώσσα: ύψιλον/διβλία, 1989

Μετάφραση: *Λίλα Τρουλινού*

Τυπογραφική διόρθωση: *Πόπη Βουταινά*

Φωτοστοιχειοθεσία: *Αρχέτυπο ΕΠΕ*

Εκτύπωση: *Ζαχαρόπουλος-Σιταράς*

Α' έκδοση: *Μάιος 1989*

Κεντρική διάθεση

Ζωοδόχου Πηγής 34, 106 81 Αθήνα, τηλ., 3638257

Printed in Athens, Greece

ΑΝΡΙ ΛΕΦΕΒΡ

η
εποχή
της
περιφρόνησης

ΠΡΟΣ ΕΝΘΥΜΗΣΗ
ΟΙ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΕΣ
ΤΟ ΚΟΜΜΑ

Μετάφραση
Λίλα Τρουλινού

ύψιλον / βιβλία

Αθήνα, 1989

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος της μεταφράστριας</i>	7
<i>Προς ενθύμηση</i>	13
<i>Οι πρωτοπορίες</i>	21
<i>Το κόμμα</i>	51
<i>Σημειώσεις</i>	93

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ

Η γαλλική μαρξιστική σκέψη πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι ιδιαίτερα φτωχή. Οι γάλλοι μαρξιστές αγνοούν κείμενα του Marx, παρακάμπτουν τον Hegel και περιορίζονται στο αναμάσημα φορμουλών της Δεύτερης Διεθνούς.

Στη δεκαετία του '20 ιδρύεται η ομάδα «Philosophies» που συσπειρώνεται αρχικά γύρω από την ομώνυμη επιθεώρηση (1924-5) με τις εκλεκτικές και μυστικιστικές τάσεις, και αργότερα (1929) γύρω από τη *Revue Marxiste*. Τα μέλη της, ο P. Morhange, ο G. Politzer, ο P. Nizan, ο N. Guterman, ο G. Friedmann και ο H. Lefebvre, εγκαταλείπουν τα πρωτο-υπαρξιακά τους ενδιαφέροντα και γίνονται πιο δογματικοί: αντί να διερωτηθούν πάνω στην υλιστική εκδοχή του μαρξισμού που έχει επιβληθεί από τους ορθόδοξους μαρξιστές, προτιμούν να επιτίθενται στον υποκειμενισμό του Bergson και στο νεοκαντιανισμό του Léon Brunschvicg.

Την ιστορία της ομάδας μάς τη διηγείται ο Lefebvre στο παρόν βιβλίο, καθώς συνθέτει τα κομμάτια της ζωής του σ' ένα αυτοβιογραφικό σύνολο, όπου κάθε συστατικό στοιχείο περιέχει και την αποτίμησή του: πρόκειται λοιπόν για τον απολογισμό του έργου μιας ζωής που καθώς αυτοβιογραφείται φέρνει στην επιφάνεια από τη μια, τις ιδιαίτερες συνθήκες και τους περιορισμούς μιας εποχής (περιόδων) που κράτησαν δέσμιους τους ανθρώπους σε μορφές σκέψης και δράσης και από την άλλη, την άρση των περιορισμών και την αλλαγή των συνθηκών, που επιτεύχθηκαν χάρη στη θεωρητική τους επεξεργασία από ορισμένες πρωτοπορίες και κινήματα. Τα διανοητικά τους εργαλεία τα παρείχε η ίδια η πραγματικότητα, τη στιγμή κατά την οποία διωνόταν. Πρόκειται για το διαλεκτικό παιχνίδι αυτού που διώνεται κι αυτού που συλλαμβάνεται από τη σκέψη, παιχνίδι που αποτελεί τον άξονα όλου του έργου του Lefebvre και το κλειδί για την κατανόηση τόσο της μυστικοποιητικής (π.χ. φασισμός) όσο και της επαναστατικής διαδικασίας (π.χ. Μάης του '68).

Ήδη πριν από το 1958, χρονιά που εγκαταλείπει το Κ.Κ.Γ., ο Lefebvre δίνει μια περισσότερο φιλοσοφική εκδοχή του μαρξισμού: είναι ο πρώτος στη Γαλλία που εκτιμά τη σπουδαιότητα των *Χειρογράφων του 1844* του Marx. Εντοπίζει τους δεσμούς Hegel-Marx, προωθώντας μια γεγκελιανή ανάγνωση του Marx που σπάει τον κλοιό της αποκλειστικής χρήσης του Hegel από τους φαινομενολόγους και τους υπαρξιστές. Η νέα ανάγνωση του Marx εμπλουτίζει το μαρξισμό με νέες έννοιες και θέματα: με το θέμα

του τέλους της φιλοσοφίας, με τη θεωρία της αλλοτριώσης, με την κριτική του κράτους. Κληρονόμος της σκέψης των Lukacs, Korsch και Gramsci, ο Lefebvre επικαλείται την έννοια της συγκεκριμένης ολότητας, την οποία αντιπαραθέτει στον οικονομισμό. Αντιπαράβαλλε τον «ολικό άνθρωπο» (υποκείμενο και αντικείμενο του γίνεσθαι) στον αλλοτριωμένο «οικονομικό άνθρωπο» του καπιταλισμού (*Le Materialisme Dialectique* [Ο Διαλεκτικός Υλισμός], PUF, Paris, 1962). Ωστόσο, θέλοντας ν' αποφύγει την ταύτιση της ολότητας με τον ολοκληρωτισμό, ταύτιση που έγινε από ορισμένους αντιμαρξιστές, τονίζει το δυναμικό, ανοιχτό χαρακτήρα της ολότητας, κάνοντας διάκριση ανάμεσα σε ανοιχτές και κλειστές ολότητες. «Η ολότητα περιέχει τη φύση και το γίνεσθαι, τον άνθρωπο και την ιστορία του, τη συνείδησή του και τη γνώση του, τις ιδέες του και τις ιδεολογίες του... Οριακά, η ολότητα της γνώσης συμπίπτει με το ίδιο το σύμπαν». Στο *La Sociologie de Marx* (Η Κοινωνιολογία του Μαρξ, PUF, 1966), υποστηρίζει ότι η ολότητα της ανθρώπινης γνώσης δεν μπορεί πια να περιχαρακωθεί, όπως στην εποχή του Μαρξ, ως πραγματικότητα και ως δυνατότητα. Ωστόσο δέχεται ότι η θρυμματισμένη ολότητα του σύγχρονου ανθρώπου και η αλλοτριώσή του μπορούν να ξεπεραστούν. Η ενότητα της ανθρώπινης γνώσης μπορεί να επιτευχθεί και το σχέδιο του ολικού ανθρώπου να πραγματοποιηθεί.

Στον Lukacs η έννοια της ολότητας συνδέεται με την έννοια της ταξικής συνείδησης. Στο εσωτερικό μιας καθορισμένης κοινωνίας, η ολότητα της κοινωνικής πραγματικότητας συλλαμβάνεται σε διαφορετικό βαθμό από τις κοινωνικές κατηγορίες σε σχέση με τη θέση που κατέχουν στην παραγωγική διαδικασία. Η ταξική συνείδηση έχει όμως υποθετικό χαρακτήρα και συνίσταται στο τι θα σκέφτονταν οι άνθρωποι σε ορισμένες καταστάσεις, αν μπορούσαν να συλλάβουν αυτές τις καταστάσεις κατάλληλα. Έτσι, η εμπειρική (πραγματική) συνείδηση είναι ο βαθμός γνώσης της πραγματικότητας που έχει μια τάξη σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, ενώ η ταξική (δυνατή) συνείδηση είναι το μάξιμουμ της γνώσης της πραγματικότητας στην οποία μπορεί να φτάσει μια κοινωνική τάξη χωρίς να συγκρουστεί με τα συμφέροντά της. Ο Lukacs ερευνά την ταξική συνείδηση κάθε τάξης σε σχέση με το ρόλο της στην παραγωγική διαδικασία: η αστική τάξη προσανατολίζεται προς μια συνολική οργάνωση της κοινωνίας χωρίς να μπορεί να την πραγματοποιήσει, γιατί θέλει ν' αποφύγει κάθε μετασχηματισμό. Το προλεταριάτο είναι η μόνη κοινωνική τάξη που μπορεί να φτάσει σε μια ολική γνώση και οργάνωση της κοινωνίας, γιατί δεν προσκρούει σε αντινομίες κι επιπλέον προσανατολίζεται προς την επαναστατική δράση.

Ο Lefebvre αμφισβητεί την έννοια της ταξικής συνείδησης: αρνείται ότι η εργατική τάξη και η ταξική της συνείδηση διατηρούνται ανέπαφες κι ότι το προλεταριάτο μπορεί να εκπληρώνει ανεμπόδιστα την αιώνια αποστολή του. Ξεκινώντας από την εμπειρία της εποχής του, το σταλινισμό και το χιτλερισμό, διαπιστώνει ότι όλες οι μορφές συνείδησης, ταξικές και μη, είναι χειραγωγήσιμες κι όχι μόνο δεν μπορούν να συλλάβουν την πραγματικότητα, αλλά πολλές φορές τη συλλαμβάνουν αντιστρεπτή. Αυτή η μυστικοποιητική διαδικασία στην οποία υποβάλλεται η συνείδηση του προλεταριάτου, αυτή η αντιστροφή της πραγματικότητας μέσα στη συνείδησή του, οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο τη διώνει: η σχέση αυτού που διώνεται μ' αυτό που συλλαμβάνεται από τη σκέψη είναι καθοριστική: Η εργατική τάξη διώνει την πραγματικότητά της ως κατάσταση ταπείνωσης, εξευτελισμού, εκμετάλλευσης. Η εμπειρία αυτή δεν επαρκεί για να την οδηγήσει σε μια αληθινή γνώση της κατάστασής της και σε μια σωστή οργάνωση των στόχων της: αντίθετα η συνείδηση της εκμετάλλευσής της μπορεί να την οδηγήσει σε μια περαιτέρω εκμετάλλευση στο όνομα μάλιστα της ίδιας της εκμετάλλευσης, είτε από το φασισμό είτε από το σταλινισμό. Σ' αυτό το σημείο ο Lefebvre τονίζει την αναγκαιότητα εισαγωγής ορισμένων μεσολαβητικών εννοιών που θα διαλευκάνουν το διωμένο οδηγώντας στην πραγματική γνώση. Η αμφισβήτηση της έννοιας της ταξικής συνείδησης που πραγματεύεται στο *La Conscience Mystifiée* (Η Μυστικοποιημένη Συνείδηση, Gallimard, 1936) συνδυάζεται με την αμφισβήτηση της έννοιας της ταξικής λογικής και επιστήμης που υποστηρίχτηκε ευρέως από το Κ.Κ.Γ.

Όσο ο Lefebvre παραμένει οπτιμιστής όσον αφορά το θέμα της αλλοτρίωσης. Στη δεκαετία του '40 επιτίθεται στους υπαρξιστές για την απαισιοδοξία τους σε σχέση με το κεντρικό αυτό θέμα.

Κατόπιν, στη δεκαετία του '60, ασκεί κριτική στο στρουκτουραλισμό, αυτόν το «νέο ελεατισμό» που υπονομεύει την ηρακλείτεια επίγνωση της ιστορικής ροής που χαρακτηρίζει τη μαρξιστική παράδοση. «Ο στρουκτουραλισμός δεν είναι μια ιδεολογία απομακρυσμένη από την πρακτική...» αντίθετα «είναι η ιδεολογία μιας περιόδου κατά την οποία η πρακτική εμπνέεται από την έννοια της δομής (structure) τόσο μέσα στον τρόπο παραγωγής όσο και στις καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις. Η κοινωνική πρακτική είναι και πολιτική πρακτική, αυτή του κράτους». Η ιντελλιγκέντσια παράγει ιδέες: από αυτές άλλες εξαφανίζονται κι άλλες επενδύονται στις πρακτικές. Στη Γαλλία, παρατηρεί ο Lefebvre, (*Au delà du Structuralisme*, éd. Anthropos, 1971), η ιντελλιγκέντσια, οι παραγωγοί των ιδεών, ανήκουν στην αριστερά ενώ οι χρήστες των ιδεών, αυτοί που

υιοθετούν τις ιδέες και τις επενδύουν στις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, ανήκουν στη δεξιά. Έτσι, ο στρουκτουραλιστικός δογματισμός αναδιπλώνεται μέσα στη Γνώση και στην επιστημονικότητα τη στιγμή που η κρατική γραφειοκρατία δομεί ολόκληρο τον κόσμο, την παραγωγή και τους παραγωγούς. Επιπλέον οι αριστεροί διανοούμενοι επινοούν μια μαρξιστική εκδοχή του στρουκτουραλισμού: Ο Althusser και οι οπαδοί του αποκρύβουν την πολιτική τομή που υπάρχει ανάμεσα στον Hegel και στον Marx, ανάμεσα στην κριτική του κράτους και στην απολογία του. Αναπτύσσουν μια επιστημονικότητα αποκομμένη από τον κόσμο, που καθορίζει επιστημολογικές τομές αγνοώντας το διωμένο. Και φτάνουν σε μια ταύτιση εξουσίας και γνώσης, ταύτιση που ενισχύει την εξουσία του κράτους.

Μετά την αποχώρησή του από το Κόμμα, ο Lefebvre επανεντάσσει στην προβληματική του διάφορα σουρρεαλιστικά μοτίβα, κυρίως στις συζητήσεις του για την καθημερινή ζωή, την πολεοδομία, τη μοντερνικότητα, τη γιορτή. Πολλά απ' αυτά τα θέματα αναπτύσσονται στο *Critique de la Vie Quotidienne* (Paris, 1958-62). Το θέμα της αλλοτρίωσης αναλύεται περισσότερο λεπτομερειακά μέσα στις δομές της καθημερινής ζωής (γλώσσα, κατοικία), ενώ παράλληλα αναπτύσσεται η αγροτική κοινωνιολογία με τη μελέτη των κοινοτήτων των προγενέστερων του καπιταλισμού. Η επαφή του με τους καταστασιακούς εμπλουτίζει την αρχική (1958) επεξεργασία της κριτικής της καθημερινής ζωής με νέα θέματα (1961), τα οποία πραγματεύεται και ως καθηγητής στο τμήμα κοινωνιολογίας της Nanterre (1965 και μετά).

Το 1962 κυκλοφορεί το *Introduction à la Modernité* (éd. de Minuit), όπου αναπτύσσεται μια θεωρία της μοντερνικότητας με βάση τη διάκριση ανάμεσα σε μοντερνισμό — η συνείδηση που έχουν οι εποχές για τον εαυτό τους, μ' άλλα λόγια τα φαινόμενα της συνείδησης, οι εικόνες, οι προβολές του εαυτού, οι ψευδαισθήσεις — και σε μοντερνικότητα — η κριτική διερώτηση και ανασκόπηση, ένα σχέδιο κριτικής και αυτοκριτικής, μια προσπάθεια κατανόησης της εποχής. «Η μοντερνικότητα είναι η ουσία, απογυμνωμένη από τις ψευδαισθήσεις του μοντερνισμού». Η κατανόηση της εποχής μας απαιτεί νέα εννοιολογικά εργαλεία (όπως μοντερνικότητα, μοντερνισμός). Αυτή την αναγκαιότητά τους δε σταματά να την τονίζει ο Lefebvre σε κάθε του βιβλίο: Νέες έννοιες πρέπει να δημιουργούνται και οι παλιές (για παράδειγμα η έννοια της αλλοτρίωσης) πρέπει να επαναπροσαρμοστούν και να παίξουν ένα διαμεσολαθητικό ρόλο ανάμεσα στους τομείς της γνώσης και στην κοινωνία, ανάμεσα στο διωμένο και στη θεωρητική του επεξεργασία.

Η διαπλοκή αυτού που συλλαμβάνεται κι αυτού που διώνεται εμφανίζεται στη σχέση φιλοσοφίας και καθημερινής ζωής (*Η Καθημερινή Ζωή Στο Σύγχρονο Κόσμο*, εκδ. Ράππα, πρώτη γαλλική έκδοση 1968), και στη σχέση φιλοσοφίας και πραγματικότητας (*La Presence et l' Absence*, Casterman, 1980). Η φιλοσοφία ως ολότητα προσκομίζει το σχέδιο για ένα ανθρώπινο ον ελεύθερο, ολοκληρωμένο. Η καθημερινή ζωή ανακηρύσσεται αντικείμενο της φιλοσοφίας επειδή είναι μη φιλοσοφία. Ο δρόμος που ανοίγεται είναι η ανάλυση του καθημερινού με αφετηρία τη φιλοσοφία και η ανάδειξη της φτώχειας και του πλούτου του. Αυτό οδηγεί στο επαναστατικό σχέδιο της απελευθέρωσης της δημιουργικής ενέργειας που περικλείεται στο καθημερινό. Ο δρόμος που ανοίγεται είναι η ενότητα του φιλοσοφικού λόγου με την πραγματικότητα, η ενότητα του πνευματικού με το υλικό. Ο ρόλος της φιλοσοφίας είναι η μεταμόρφωση του καθημερινού. Ο Lefebvre ονομάζει «μεταφιλοσοφία» τη φιλοσοφία που επωμίζεται έναν τέτοιο ρόλο. «Μεταφέρω το καθημερινό στη γλώσσα σημαίνει το αλλάζω, αποσαφηνίζοντάς το».

Όλα αυτά τα θέματα που τίγονται ή αναπτύσσονται στο παρόν αυτοβιογραφικό έργο του Lefebvre μας προσφέρουν και μια εικόνα της πνευματικής του συμβολής: πρωτοπόρος φιλόσοφος, πρωτεργάτης όλων των πρωτοποριακών ρευμάτων της εποχής μας, κριτικός του κράτους και του σύγχρονου μηδενισμού που, ξεκινώντας από το χώρο των στρουκτουραλιστών και των τεχνοκρατών, τείνει να καταλάβει και το χώρο της αμφισβήτησης. Ποιος είναι με μια λέξη ο στόχος της «μεταφιλοσοφίας» του Lefebvre; Είναι η γονιμοποίηση της πρακτικής, του βιώματος, η μεταμόρφωση του καθημερινού, δηλαδή η επανάσταση της καθημερινής ζωής.

Το παρόν βιβλίο εκδόθηκε στα γαλλικά το 1975 και προέκυψε από μια συζήτηση του Henri Lefebvre με τον Claude Glagman. Οι σημειώσεις είναι δικές μου. Η ελληνική μετάφραση θα ολοκληρωθεί σε δύο τόμους.

Αίλα Τρουλινού

Προς ενθύμηση

Henri Lefebvre: Για να το πω από την αρχή, δεν αγαπώ τη λογοτεχνία. Γράφω πολύ, πολύ περισσότερο απ' ό,τι δημοσιεύω, αλλά δε θεωρώ τον εαυτό μου συγγραφέα. Δε δουλεύω πάνω στη γλώσσα. Δε θεωρώ τις λέξεις πρώτη ύλη. Αν άλλοι ενεργούν έτσι, δικό τους πρόβλημα. Δεν παίζω με τις λέξεις ούτε πάνω στις λέξεις. Αν καταλήγω να παίζω, παίζω αλλού και διαφορετικά. Δεν μπορώ να παίζω με τις έννοιες, που τις θεωρώ σοβαρή υπόθεση, πράγμα που μου επιτρέπει άλλωστε να μην είμαι πάντα σοβαρός. Το παιχνίδι δεν μπορώ να το κάνω θεωρία· δε μου αρέσει παρά μόνο μέσα στη ζωή και στο διωμένο. Γράφω και κυρίως δημοσιεύω έχοντας πάντα κατά νου ένα στόχο, να πείσω και να νικήσω. Ο στόχος με κάνει να ξεχνώ το εργαλείο: τη γλώσσα την οποία έμαθα να χρησιμοποιώ στη δράση και που τη χειρίζομαι πάντα σκεπτόμενος τον αντίπαλο που θέλω να καταβάλω. Αντίθετα με πολλούς συγχρόνους μου και φίλους μου, δε σκέφτομαι για τη γλώσσα και το λόγο χωριστά. Με υπηρετούν. Πετυχαίνω το στόχο ή τον χάνω. Έτσι, λοιπόν, γράφω με και εκ πεποιθήσεως, στρατευμένος, θα 'λεγα μέχρι θανάτου, χωρίς όμως να υποστηρίζω μια θέση λογοτεχνική ή φιλοσοφική σχετικά με τη στράτευση.

Στο δάθος, δεν υπήρξα ποτέ τίποτε άλλο παρά ένας συγγραφέας πολιτικός· αυτό σημαίνει ότι πάντα πολέμησα με εχθρούς που άλλαξαν πολύ καθ' οδόν. Πρώτα ενάντια στο φασισμό και χιτλερισμό, στο *La Conscience Mystifiée* που γράφτηκε το 1936. Αργότερα ενάντια στον καπιταλισμό, την οργάνωση της αστικής κοινωνίας, με συγκεκριμένο στόχο τον κόσμο του εμπορεύματος, στην *Κριτική της καθημερινής ζωής* που το πρώτο μέρος της ολοκληρώθηκε το 1946 και το δεύτερο το 1961. Κι επίσης ενάντια στο σταλινισμό και το δογματισμό γενικά. Αργότερα ασχολήθηκα με το χώρο, δηλαδή με την πόλη και τα αστεικά ζητήματα. Η αρχιτεκτονική, η πολεοδομία, η σχεδιοποίηση του χώρου και ο νεοκαπιταλισμός έγιναν συγχρόνως πολιτικά ζητήματα. Βέβαια, η αλλαγή των στόχων και των διακυβεύσεων επέφερε έναν κάποιο διασκορπισμό της σκέψης. Για μένα όμως, αυτός ο διασκορπισμός

είναι περισσότερο φαινομενικός παρά πραγματικός. Ξέρω καλά ότι με κατηγορούν γι' αυτό το πράγμα μα δεν μπορώ παρά να διαμαρτυρηθώ γι' αυτή τη μομφή. Όχι, δεν έχω εκθέσει ένα σύστημα. Περιμένουν από ένα θεωρητικό να εκθέσει ένα σύστημα. Πόσα τέτοια υπάρχουν στην αγορά; Αρνούμαι να προσθέσω ακόμα ένα σύστημα σε μια λίστα ήδη μεγάλη. Αρνούμαι το σύστημα εξαιτίας μιας πικρής εμπειρίας που πάει από το χεγκελιανισμό στο σταλινισμό. Αυτή η άρνηση δε συνεπάγεται την έλλειψη συνοχής ή το διασκορπισμό. Ο Marx θέλησε να συγκροτήσει ένα σύστημα; Όχι, είμαι σίγουρος γι' αυτό και το έχω αποδείξει. Αυτό δε συνεπάγεται καμιά έλλειψη συνοχής στη σκέψη του. Συμβαίνει συχνά να διακρίνουν — ακόμη και οι φίλοι μου το κάνουν — τομείς σ' αυτά που έγραψα και δημοσίευσα: σε σχέση με το μαρξισμό, με την καθημερινή ζωή, με το χώρο — συμπεριλαμβανομένης σ' αυτόν και της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας κτλ. Δεν είμαι σύμφωνος μ' αυτόν το διαμελισμό: μια κίνηση συνεχής διασχίζει το σύνολο, θέλησα ν' αποκαταστήσω τη θεωρία του Marx στην ακεραιότητά της και σ' όλο της το πλάτος — και συγχρόνως να επιχειρήσω το *aggiornamento* της μαρξιστικής σκέψης σ' έναν κόσμο που μέσα σ' έναν αιώνα άλλαξε πολύ. Ο ιστορικός υλισμός και ο διαλεκτικός υλισμός, όσο ισχυροί κι αν είναι στο θεωρητικό επίπεδο, δεν μπορούν να διατηρηθούν δογματικά.

Η ζωή μου, διασκορπισμένη όπως το έργο μου, παραπέμπει σε μια μοναδική αρχή και αυτή η αρχή είμαι εγώ ο ίδιος. Ποιος είμαι εγώ λοιπόν; Ένα πακέτο αντιφάσεων, ένας κόμβος συγκρούσεων, ένας γόρδιος δεσμός, όπως ο καθένas. Τι αντιφάσεις, θα ρωτήσετε. Για να τις προσδιορίσω, να τις ονομάσω, χρειάζεται πολλή δουλειά. Θα πάω πιο μακριά. Βλέπω τον εαυτό μου, με νιτσεικό σχεδόν τρόπο, σαν ένα υποκειμενικό χάος. Κάτι περισσότερο ή κάτι χειρότερο από ένα παλλιροιακό ανακάτωμα, χωρίς ταυτότητα, ένα χάος παρορμήσεων, εικόνων, αναγκών κι επιθυμιών, τάσεων που ποτέ δεν κατάστηλα και που ακόμη και σήμερα αφήνω να γεννιούνται και να προβάλλονται. Πάντα καλλιεργούσα τον αυθορμητισμό, όχι χωρίς κινδύνους. Αυτό είναι επίσης και θεωρητική αρχή. Να περιγράψω αυτό το χάος; Να διηγηθώ τη ζωή, είναι αδύνατο, είναι επίπονο· πολλά πρόσωπα, ελάχιστα αναγνωρίσιμα, διασταυρώνονται, αλληλοσυγκρούονται. Ένα χάος διονυσιακό. Η διευθέτησή του είναι μια εσωτερική τακτική. Δεν μπορείς να το θωρακίσεις γιατί θα το πνίξεις. Ωστόσο, πρέπει να

βάλεις μια τάξη για να αντέξεις το σοκ του αντικειμενικού κόσμου. Διαφορετικά οι παρορμήσεις, οι εικόνες, οι τάσεις εξαντλούνται στη διαμάχη μεταξύ τους ή με τον εξωτερικό κόσμο. Η ανάλυση λοιπόν παρεμβαίνει για να τις προσδιορίσει, να τις αντιμετωπίσει. Η ανάλυση αυτή υπακούει σε μια ορισμένη λογική, αναζητά μια συνοχή. Ωστόσο, λειτουργεί με τις συγκρούσεις, άρα μπορεί να ονομαστεί διαλεκτική.

Είτε πρόκειται για ερωτικές σχέσεις, είτε για φιλικές, είτε για τον επαγγελματικό βίο, είτε για το διανοητικό, πάντα γνώρισα μια διαρκή κίνηση, πιο ανήσυχη από μια απλή ακολουθία διαλόγων· δεν μπορώ λοιπόν παρά να την ονομάσω διαλεκτική ανάμεσα σ' αυτό που συλλαμβάνεται και σ' αυτό που διώνεται. Επικαλούμαι για πρώτη φορά αυτό το θέμα που θα επανεμφανιστεί πολλές φορές στη συνέχεια. Αυτό που διώνεται είναι αδιαπέραστο, τυφλό, σαρκικό, ζεστό. Όσο γι' αυτό που συλλαμβάνεται είναι σχετικά διάφανο, φωτεινό και κρύο. Την κίνηση ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο όρους την υφίσταμαι τόσο με την έννοια του «είναι» όσο και με την έννοια του «ακολουθείν»². Επιχείρησα να κάνω τη θεωρία αυτού του πράγματος τόσο γράφοντας όσο και μιλώντας. Σε μεγάλο βαθμό, μπορώ να πω ότι το έργο μου, το μόνο μου έργο, είναι η ζωή μου, το «ζην» μου. Μπορεί να πω ότι τα καλύτερά μου έργα τα απάγγειλα περισσότερο παρά τα έγραψα. Αυτοσχεδίασα αφηγήσεις, ποιήματα, για γυναίκες που επιθυμούσα ή που αγαπούσα. Αυτές τις αφηγήσεις, τα παραμύθια και ίσως τα μυθιστορήματα δεν τα έγραψα. Τα ποιήματα; Καμιά φορά τα έγραφα για να τα αφήσω σε κείνες στις οποίες απευθύνονταν· συχνά τα έσχιζα. Το γράψιμο; Να ποια είναι για μένα η σημασία αυτής της δραστηριότητας: είναι μια ανάμεσα στις άλλες και ποτέ η κυριότερη.

Οι αντιφάσεις αλλάζουν· δεν έχω άλλο μέσο για να βρω το νήμα που με οδηγεί μέσα στο λαβύρινθο, για να προσδιορίσω ποια αντίφαση εμφανίζεται ως η ουσιαστική αντίφαση, η πιο οδυνηρή — αλλά ο πόνος της αντίφασης δεν είναι κριτήριο —, δεν έχω άλλο μέσο από το να γράφω. Λιγάκι απερισκεπτα, λιγάκι αδιάφορα. Πάντα εμφανίζεται κάτι απρόβλεπτο. Γνωρίζω ότι στην τεράστια αλυσίδα των ισοδυναμιών και των ανταλλαγών των ισοδυναμιών που ορίζουν την κοινωνία μας, λίγη ένταση, φαίνεται, μπόρεσα να διευθετήσω, μαζί με το χάος και την έλευση, και γιατί όχι την έκφραση, έντονων στιγμών. Είναι για μένα μια μέθοδος

πρακτική και όχι λογοτεχνική. Τα συρτάρια μου είναι γεμάτα από σελίδες γραμμένες απερίσκεπτα, έργα ατελείωτα, κυρίως θεατρικά κομμάτια. Μ' αυτή την έννοια είμαι πιο πολύ δοκιμογράφος παρά λογομάχος. Καθένα απ' αυτά τα κείμενα είναι ένα δοκίμιο, με την έννοια ότι δοκιμάζω να δω καθαρά, να ξεμπλέξω ή να λύσω έναν κόμπο αντιφάσεων. Αν για τη δημοσίευσή τους πήρα σαν κριτήριο ό,τι έχει σχέση με έννοιες, δεν ξέρω πια πολύ καλά γιατί το 'κανα, μου συμβαίνει να το μετανιώνω. Θα μπορούσα να προσανατολιστώ αλλού κι όχι στις έννοιες και στα πολιτικά κείμενα. Θα μπορούσα να δουτήξω στη ζεστή πυκνότητα του διώματος. Για να φέρω πάνω τι; Ποιο μαργαριτάρι ή ποιο τέρας; Φυσικά, δεν μπορώ ν' απαντήσω μια που δεν το έκανα. Για παράδειγμα, θα μπορούσα να επιχειρήσω να κάνω μια καριέρα θεατρική, ν' αποτελειώσω τα θεατρικά σχέδιασματά, να φροντίσω να παιχτούν αυτά τα έργα. Συμβαίνει η πολιτική ζωή και ο μαρξισμός να μ' έχουν προσανατολίσει προς την εννοιολογική παραγωγή; κι όμως εγώ δεν την προτιμώ. Αυτό που διώνεται είναι «hot» κι αυτό που συλλαμβάνεται είναι «cool». Αυτό που προτιμώ είναι το «hot». Πρώτα να ζούμε, μετά να γράφουμε ή να προσπαθούμε να γράφουμε για τη ζωή. Το γράψιμο είναι μια εμπειρία θανάτου, όπως το διακήρυξαν τόσο σύγχρονοι συγγραφείς, πριν και μετά τον Maurice Blanchot. Εγώ όμως δεν το εννοώ όπως αυτοί. Δεν το λέω καθόλου με μυστικιστική έννοια αλλά με την έννοια ότι το γράψιμο σκοτώνει αυτό απ' το οποίο ξεκινώντας γράφει κανείς, δηλαδή το διωμένο. Ίσως να μην κατάφερα ποτέ ν' αποδώσω μέσα σ' ένα γραπτό τον πυρετό, την ταραχή, την ασάφεια και την αδιαφάνεια της σάρκας.

Έχω φανταστεί έναν ορισμένο αριθμό καταστάσεων και θεατρικών προσώπων που ζούσαν αυτή την προβληματική και που ήλπιζα ότι θα την έλυσαν. Δεν την έλυσαν όμως. Οι αντιφάσεις προβάλλονται πάνω τους. Μόνο ένα απ' αυτά τα έργα έχει παιχτεί: *Le Maître et la Servante*, ο κύριος και η δούλα σχεδόν, στο θέατρο των Mathurins, πριν από είκοσι χρόνια. Αυτό το έργο περιέγραφε τη σύγκρουση ανάμεσα στη φιληδονία και στην αναζήτηση μιας αυστηρότητας, ανάμεσα στο κάπως διεστραμμένο γούστο για την αποπλάνηση και στην αναζήτηση του απόλυτου έρωτα, ξεκινώντας από το *Ημερολόγιο ενός Διαφθορέα*³ του Kierkegaard. Αυτό αντιστοιχούσε για μένα σε πολλές ερωτικές εμπειρίες για τις οποίες δε χρειάζεται να μιλήσω λεπτομερειακά. Αυτό το

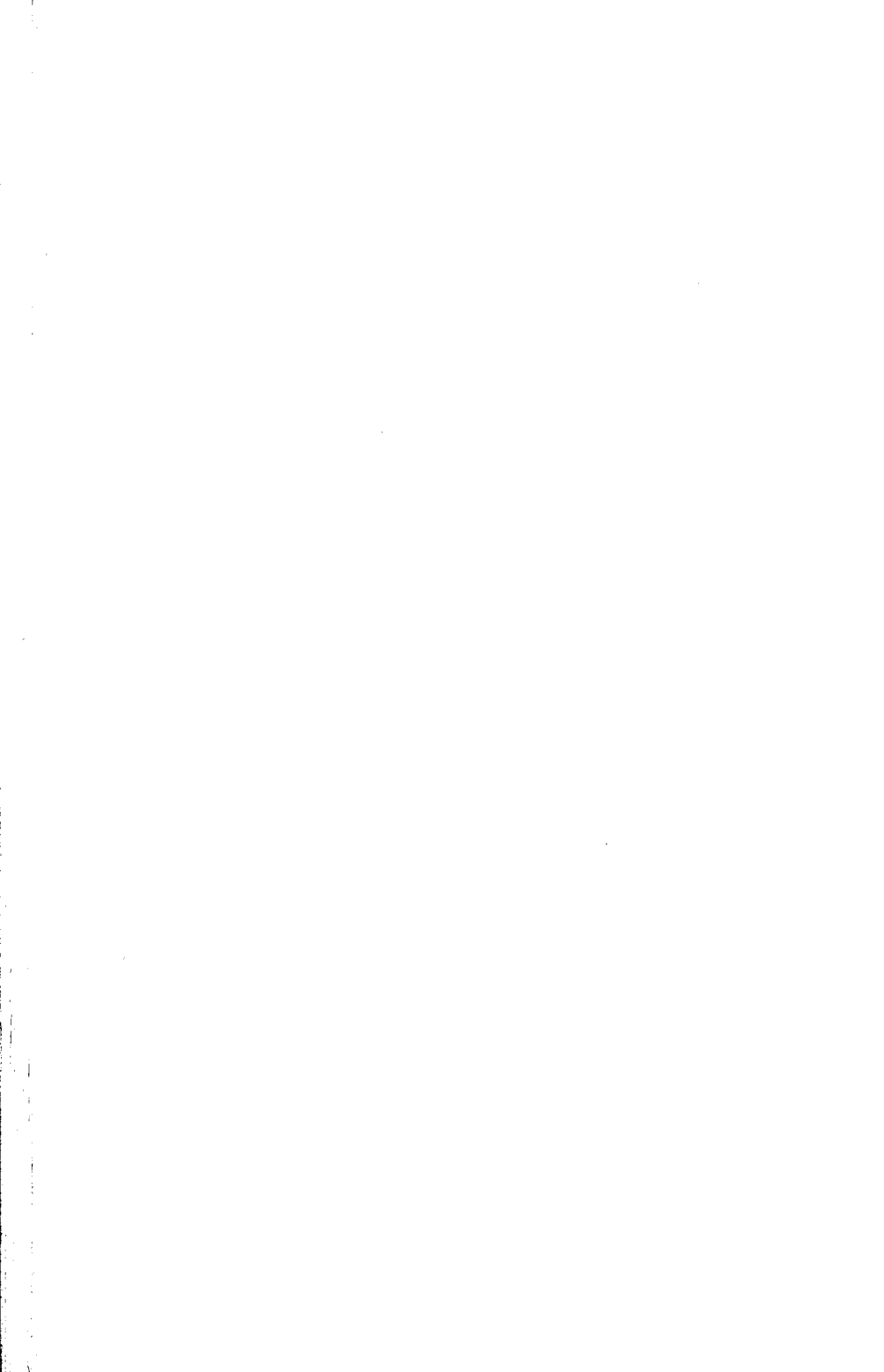
έργο περιέγραφε επίσης τη δυσκολία που συναντούσε ένα κορίτσι να παραμείνει ο εαυτός του καθώς παραδινόταν σ' ένα μεγάλο έρωτα. Στο τέλος του δάσανου έρχεται ένα ανεπανόρθωτο σοκ και οι δυο παρτενέρ θα περάσουν την υπόλοιπη ζωή τους αναζητώντας το νόημά του και προσπαθώντας να ξεφύγουν απ' αυτό. Έτσι άρχισα να γράφω μια τραγική τριλογία πάνω στο πρόβλημα της εξουσίας. Θα επανέλθω σ' αυτό το θέμα επ' ευκαιρία της πολιτικής εξουσίας κι ακόμα του πολιτικού θεάτρου που σχεδίασα κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης περιόδου, σε συνδυασμό με τα σχέδια του φίλου μου Jean-Marie Serreau. Ένα έργο λεγόταν *Le Baptême* (Το Βάφτισμα). Θα σας διηγηθώ το σενάριο γιατί μου φαίνεται διασκεδαστικό. Ένας ρωμαίος στρατιωτικός αρχηγός του είδους του Ιοδιανού⁴ ή του Κωνσταντίνου — διάβασα σχεδόν όλα όσα γράφτηκαν για κείνη την εποχή — εξαπατά τους ανθρώπους της Εκκλησίας αναγγέλλοντάς τους τη βάφτισή του. Αναβάλλει διαρκώς την ημερομηνία για να μην πέσει στον έλεγχο των ανθρώπων της Εκκλησίας, ανθρώπων άρρωστων με την ορθοδοξία, την εποχή του αγώνα κατά του αρειανισμού. Γι' αυτό συνοδεύεται πάντα από ένα μικρό εφημέριο που όφειλε να τον βαφτίσει σε περίπτωση ανάγκης — θανάτου στο πεδίο της μάχης ή στο κρεβάτι μιας γυναίκας. Ο μικρός φανατικός ακολουθεί το ισχυρό πρόσωπο, ισχυρό από κάθε άποψη, κάτι σαν το στρατάρχη Amin Dada, κυνικό πολιτικό. Πίσω του, σαν τη σκιά του, παντού, στο πεδίο της μάχης ή ανάμεσα στις πουτάνες, με το φλασκί του γεμάτο αποσταγμένο νερό για τη βάφτιση. Ένας ανελέητος διάλογος αρχίζει ανάμεσα στον κολοσσό που χρησιμοποιεί την ανερχόμενη Εκκλησία για την πολιτική του φιλοδοξία και το μικρό παπά, το φλογερό και πεπεισμένο, αυτόν το μικρό προφήτη. Ο αρχηγός της λεγεώνας που πρόκειται ν' ανακηρυχτεί αυτοκράτορας δεν απαλλάσσει από τίποτε το νεαρό εφημέριο, από καμιά δοκιμασία, ούτε πολιτική, ούτε πολεμική, ούτε ερωτική, ούτε δλάρσημη. Φαντάστηκα το διάλογο ανάμεσα σε δυο ανθρώπους που οι περιστάσεις τους κάνουν αχώριστους, ανάμεσα στον πολεμιστή με την εξαιρετική ζωτικότητα και τον ασκητικό εκπρόσωπο της πνευματικότητας.

Αυτά τα ατελείωτα έργα θα σχημάτιζαν έναν κύκλο γύρω από το ζήτημα της εξουσίας και γύρω από ένα θέμα συνδεδεμένο μ' αυτό της εξουσίας, το θέμα της θεοποίησης ενός ανθρώπινου όντος και της αποτυχίας του. Αυτά τα έργα τα ονόμαζα τραγικά.

Λυπάμαι αυτή τη στιγμή που δεν τα τελείωσα. Το τραγικό. Δεν είναι ντεμοντέ; Πολλές φορές το έχουν διαβεβαιώσει κι αυτή η άποψη μου δημιούργησε αναστολές. Υπήρχε αυτός ο εκδιασμός για τον οποίο πρέπει να ξαναμιλήσουμε, γιατί εμπόδιζε τη δημιουργία ενός πολιτικού θεάτρου: το θέατρο του παραλόγου. Θα μου πούνε, με το δίκιο τους, ότι δεν είμαι ένας αληθινός άνθρωπος του θεάτρου ούτε ένας αληθινός καλλιτέχνης που έχει την αίσθηση του ολοκληρωμένου. Απαντώ ότι αυτές οι προβολές πραγματοποιήσαν ό,τι περίμενα απ' αυτές: μια κάθαρση των συγκρούσεων που δεν τις εξουδετερώνει αλλά τους αποδίδει ένα νόημα. Το θέμα ενός άλλου έργου μοιάζει με το θέμα ενός καλού φιλμ που παίχτηκε στο Παρίσι πρόσφατα: *Αγκίρρε*⁶. Φαντάστηκα ένα σύντροφο των conquistadores⁶ που τους εγκαταλείπει, φοβισμένος από τα έργα τους και φεύγει διασχίζοντας τα βουνά των Άνδεων. Ο Μεντζαμπάλ — αυτό είναι το όνομα του ήρώα μου, ένα όνομα βάσκινο όπως και το Αγκίρρε, πράγμα καθόλου περίεργο μια που έχω δεσμούς απ' την πλευρά της μάνας μου με τη χώρα των Βάσκων — ο Μεντζαμπάλ, λοιπόν, φτάνει σε μια φυλή που θέλει να την προστατέψει απ' τους conquistadores, τους παλιούς του φίλους. Οι Ινδιάνοι τον δέχονται και τον κάνουν Θεό τους, μια γυναίκα τον αγαπά και του αφοσιώνεται. Νά όμως που οι σύντροφοί του τον αναζητούν. Για ν' αγωνιστεί εναντίον τους, εξηγεί στο λαό του ότι οι ισπανοί κατακτητές δεν είναι θεοί κι ότι μπορεί κανείς να τους σκοτώσει. Και στο τέλος πεθαίνει αυτός. Να ποιο είναι το θέμα του έργου: είναι η θεοποίηση και η εξουσία.

Στο μεταξύ είχα επιχειρήσει να γράψω μυθιστορήματα, αλλά ποτέ δεν τα κατάφερα καλά. Πιστεύω ότι η τέχνη του μυθιστορηματος βρίσκεται σε πλήρη παρακμή. Η εμπορευματοποίησή του το δείχνει. Στο θεωρητικό επίπεδο, δεν πιστεύω πια σήμερα στην εγκυρότητα μιας μυθιστορηματικής κατασκευής. Μια από τις τελευταίες που αποδέχομαι είναι: *L' Homme sans qualités* του Musil⁷. Η πολυπλοκότητα της ζωής είναι τέτοια που το νόημα ενός γεγονότος δεν εμφανίζεται παρά πολύ αργά και καθυστερημένα. Σήμερα μόνο ανακαλύπτω το νόημα ορισμένων μικρογεγονότων της παιδικής μου ηλικίας ή ακόμα ορισμένων συμβάντων της σταλινικής εποχής. Πώς να τα διηγηθώ; Πώς να συνδέσω αυτό που συλλήφθηκε μ' αυτό που διώθηκε; Η διήγηση θα έπρεπε να ξετυλιχτεί σε περισσότερα ταυτόχρονα πλάνα απ' ό,τι μια με-

γάλη φούγκα του Bach. Στο βαθμό που θα μπορούσα να καυχηθώ ότι έχω κάνει κάτι σ' αυτό το πεδίο, θα έλεγα ότι το 'κανα αυτοσχεδιάζοντας αφηγήσεις για κορίτσια που φλέρταρα και που θα ήθελα να γοητεύσω ή απλώς να κινήσω το ενδιαφέρον τους. Αυτοσχεδιάζα ιστορίες κι ακόμη διηγιόμουν τη ζωή μου. Να γράψω αυτές τις ιστορίες, να διηγηθώ τη ζωή μου; Αυτό δε μ' ενδιαφέρει, ποτέ δε θα ξαναβρώ κίνηση τόσο αυθόρμητη όσο όταν μιλούσα με την Κλοντ, την Νικόλ ή την Εβελίν. Αν αποφάσιζα να διηγηθώ τη ζωή μου, θα άρχιζα έτσι: «Κακές νεράιδες έσκυψαν πάνω από την κούνια μου, το Εμπόρευμα και η Γραφειοκρατία, γιατί η μητέρα μου ανήκε σε μια οικογένεια εμπόρων και ο πατέρας μου ήταν δημόσιος υπάλληλος. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, μισώ το μαγαζί και περιφρονώ το γραφείο. Αυτές οι δυο απαίσιες νεράιδες ενώθηκαν με δυο φρικτές μάγισσες, τη Θρησκεία και τον Πόλεμο... τελεία». Αρκετά. Δε θα πήγαινα πιο μακριά. Θα πρόσθετα ίσως αυτό, μιμούμενος τη γοητευτική φράση ενός κοριτσιού: «Παρ' όλα αυτά, ως τώρα πέτυχα σε όλες μου τις αποτυχίες». Δε θα μου αποσπάσετε καμιά λέξη παραπάνω, παρά μόνο τυχαία, περιστασιακά. Ιδιαίτερα θα σιωπήσω όσον αφορά τις ερωτικές μου σχέσεις. Είναι περίπλοκες. Αλλά, στην πραγματικότητα, θα μιλήσω όμως, έχω μιλήσει άραγε ποτέ γι' άλλο πράγμα;

Οι πρωτοπορίες⁸

— Ισχυριζόσασταν πάντα ότι ανοίξατε δρόμους, εξερευνήσατε άτραπούς, για να τους εγκαταλείψετε μετά και ν' αφήσετε να περάσει η ομάδα των ακολουθούντων. Σας έχω ακούσει συχνά να λέτε ότι οι πρωτοπορίες του σήμερα πορεύονται πολύ πιο πίσω σας. Είστε σίγουρος γι' αυτό;

— Σήμερα, πολλοί άνθρωποι αποκαλούνται πρωτοπορία, το βροντοφωνάζουν παντού και βρίσκουν άλλους που τους πιστεύουν. Ας πάρουμε για παράδειγμα το Κομμουνιστικό Κόμμα. Ούτε οδηγός είναι ούτε ερευνητική κεφαλή. Μπορούμε να ονομάσουμε αυτό το πράγμα πρωτοπορία; Διάφοροι ιδεολόγοι πιστεύουν στη θεωρητική πρωτοπορία — δείτε τους στρουκτουραλιστές· δε μου φαίνονται παρά μια οπισθοφυλακή ξεπερασμένη και μακρινή.

Σ' αυτό το πεδίο είχα εμπειρίες που μου κόστισαν ακριβά, ας θυμηθούμε το Bauhaus. Το Bauhaus εμφανιζόταν σαν μια κατ' εξοχήν πρωτοπορία και όχι μόνο αρχιτεκτονική. Οι άνθρωποι του Μπάουχαους στόχευαν στο μετασχηματισμό της ζωής· ο αρχιτέκτονας τότε ήταν ο δημιουργός, ο μετασχηματιστής των κοινωνικών σχέσεων. Υπήρχαν μεγάλοι ζωγράφοι, ο Klee, ο Kandinsky. Πίστευαν ότι αλλάζουν τη ζωή, ότι ανοίγουν το δρόμο προς μια ολότητα όχι μόνο αισθητική, όχι μόνο πλαστική και οπτική αλλά ζωτική. Αν υπήρξε μια εμπειρία τέτοιου είδους, είναι αυτή εδώ. Πράγματι το Bauhaus απλά όρισε την αρχιτεκτονική τού νεοκαπιταλισμού, το στυλ και τη μορφολογία του σύγχρονου κρατισμού. Ποιος δρίσκειται στην πρωτοπορία σήμερα;

Με την πρώτη επιτυχία μιας ιδέας ή τάσης, την εγκαταλείπω. Είμαι δύσπιστος για την επιτυχία· μου φαίνεται ύποπτη. Με τον ίδιο τρόπο ενεργούσε και ο φίλος μου Jean-Marie Serreau, στο πεδίο του θεάτρου. Έτσι αντιμετώπισα και τη μεγάλη πολιτική υπόθεση του καιρού μας: το σταλινισμό.

— Να είστε σίγουρος, θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα. Προς το παρόν, είναι προτιμότερο να ξεκινήσουμε από την αρχή. Βρισκόμαστε λοιπόν στην αρχή του αιώνα...

— Μάλιστα και για λόγους υγείας, για μια ηλίθια, απρόοπτη αρρώστια, μια πλευρίτιδα αρκετά σοβαρή, αναγκάστηκα να διακόψω την προετοιμασία για την École polytechnique στο λύκειο Louis-le-Grand. Μ' έστειλαν στην Aix-en-Provence, να σπουδάσω δίκαιο και φιλοσοφία. Προετοιμάστηκα για το δίπλωμα φιλοσοφίας μ' έναν καθηγητή που εξακολουθεί να είναι διάσημος, τον Maurice Blondel⁹. Πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Maurice Blondel θεωρούνταν τότε όπως και σήμερα μεγάλος καθολικός φιλόσοφος. Γι' αυτό η οικογένειά μου έβλεπε με καλό μάτι το ότι πήγαινα στα μαθήματά του. Έλα όμως που περνιόταν για αιρετικός: στους παραδοσιακούς κύκλους στους οποίους ανήκε η μητέρα μου, τον θεωρούσαν επικίνδυνο στοχαστή, εκπρόσωπο του μοντερνισμού. Προτού ακόμη να πάω στην Aix-en-Provence στα μαθήματα του Blondel είχα διαβάσει Nietzsche και Spinoza, δηλαδή είχα ήδη μπει, χωρίς να το αντιληφθώ, στην προβληματική αυτού που διώνεται και αυτού που συλλαμβάνεται. Από τότε επιμείνω να δείχνω ότι ανάμεσα στην έννοια της μοντερνικότητας¹⁰ και στην έννοια της πρωτοπορίας υπάρχει μια διασύνδεση. Η έννοια της μοντερνικότητας, το λέω ευθύς εξ αρχής, μου φαίνεται ύποπτη όσο και εκείνη της πρωτοπορίας. Σήμερα υποψιάζομαι ότι η εποχή μας έχει αποκρύψει, κάτω από τη φαινομενική μοντερνικότητα και το φαινομενικά πρωτοποριακό στυλ, καθετί νέο και ρετρό ανάκατα μέσα στην κουλτούρα, ένα χάος που σου φέρνει ζάλη κι όπου τελικά ανακαλύπτεις ότι το νέο δεν είναι παρά το ρετρό κι ότι το ρετρό περνιέται για νέο. Κάτω από τη λάμψη της, αυτή η υποτιθέμενη μοντερνικότητα κρύβει τις επανακτήσεις, τις αναθεωρήσεις ιδεών μακρινών αντικειμένων, ξεχασμένων, των οποίων ο ιστορικός χαρακτήρας αποκρύβεται επιμελώς. Ξαναπαίρνουν το περασμένο-ξεπερασμένο, του ξαναδίνουν μορφή κι ούτε γάτα ούτε ζημιά. Νομίζω ότι προχωρώ κάπως γρήγορα κι ότι ξέχασα τον πρώτο μου δάσκαλο της φιλοσοφίας, τον Maurice Blondel.

Τον κατέτασσαν λοιπόν ανάμεσα στους μοντερνιστές. Κι ως τέτοιον τον είχαν καταδικάσει. Το μεγάλο του διβλίο με τίτλο *L'Action* ήταν, αν η μνήμη μου δε με εξαπατά, στον κατάλογο των απαγορευμένων από την Εκκλησία. Ωστόσο, ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του ορθόδοξο καθολικό. Τα μαθήματα φιλοσοφίας του Blondel μου άφησαν μια ανάμνηση αξέχαστη αλλά και απογοητευτική. Περίμενα ασυνήθιστα τολμήματα και μπροστά μου έβλε-

πα έναν άνθρωπο αξιόλογο που απέφευγε όμως κάθε ρίσκο. Κάθε φορά που αισθανόταν ότι πατούσε σε γλιστερό έδαφος, από άποψη ορθοδοξίας, τον έβλεπα να τον πιάνει πανικός και ν' αποφεύγει τις ερωτήσεις.

Το μάθημα της φιλοσοφίας γινόταν σε μια αίθουσα στην παλιά φιλοσοφική, ένα υπέροχο οικοδόμημα του 17ου αιώνα, απέναντι από τον καθεδρικό ναό. Πόσοι μαθητές ήταν γραμμένοι για το δίπλωμα φιλοσοφίας; Καμιά δεκαπενταριά το πολύ. Για μας ήταν σχεδόν ιδιαίτερα μαθήματα. Ανάμεσα στους φοιτητές υπήρχαν άτομα αξιόλογα. Για ορισμένα απ' αυτά, αναρωτιόμουν αν δρίσκονταν εκεί για να διορθώνουν τον Blondel ή για να παρακολουθούν τη διδασκαλία του. Υπήρχε ένας διάσημος ιησουΐτης, ο πάτερ Βαλενσέν, με τον οποίο είχα σχέσεις πολύ περίπλοκες· κατάλαβα αργότερα ότι με είχε επιλέξει και ότι θα 'θελε να ακολουθήσω το δρόμο του. Μου είχε κάνει εντύπωση ο τρόμος του Blondel μπροστά στην κατηγορία για αιρετικότητα. Με αγαπούσε πολύ, πήγαινα να τον δω στίτι του. Μου έδινε συμβουλές· μου έλεγε ότι θα γινόμουν φιλόσοφος τη μέρα που θα μπορούσα να περπατώ αντί να χορεύω και που θα έβαζα στα φτερωτά μου σαντάλια σόλες από μολύδι. Περίεργη συμβουλή, που είναι αντάξια του «Κοπέιτε σαν if»¹¹ ενός άλλου σύγχρονου φιλοσόφου, που τ' όνομά του δε μου 'ρχεται αυτή τη στιγμή. Φοβάμαι ότι ακολούθησα υπερβολικά αυτή τη συντη συμβουλή. Στην περίπτωση του Blondel προσπαθούσα να μάθω με μεγάλη ταπεινότητα, όπως συμβαίνει σ' ένα μαθητή δεκαοχτώ χρονών μπροστά σ' ένα μεγάλο δάσκαλο, τι γινόταν μέσα στο μυαλό του. Δεν υπήρχε όμως τρόπος. Η κατηγορία για αιρετικότητα, αντί να τον προσελκύει, όπως εμένα, τον γέμιζε φόβο, λες και τον περίμενε η πυρά.

Υπήρχε ακόμη διάχυτος στην ατμόσφαιρα ο παραδοσιακός φόβος του αφορισμού κι αυτός ο φόβος διαφαινόταν καμιά φορά στο ζωντανό κι άγρυπνο πρόσωπό του. Βλέπω αναδρομικά τα μικρά γατίσια μουστάκια του, τον ξαναβλέπω σαν έναν ανθρωπάκο που ήταν πάντα σε κατάσταση συναγερμού. Θυμάμαι επίσης ότι η ταπεινότητά του αυτή με ερέθιζε. Καμιά φορά, ήθελα να του φωνάξω να πάει πιο μακριά, ως τα όρια της σκέψης του, ως τον πανθεισμό. Μελετήσαμε μαζί του τον Άγιο Αυγουστίνο και κυρίως το Δέκατο Βιβλίο των *Εξομολογήσεων*. Δεν είχε επιλέξει αυτό το βιβλίο τυχαία, ανήκε στην αυγουστινιανή παράδοση· αλλά ποτέ δεν πήγαινε ως τα όρια της σκέψης του σε ό,τι αφορά το θωμισμό,

που ευχαρίστως θα τον αρνούσαν, θα τον εκτόπιζε στην τάξη της αίρεσης, του αριστοτελικού παγανισμού που είχε παρεισφύσει στην Εκκλησία¹². Από αυτή τη μελέτη, μου έμεινε μια μεγάλη αντιπάθεια για την αριστοτελική παράδοση και για το Λόγο¹³ που μεταφέρεται από αυτή μέσα στους αιώνες. Πράγμα που δε γίνεται χωρίς κάποιες δυσκολίες όσον αφορά τη λογική. Ποτέ ο Blondel δεν τολμούσε να πάει μέχρι εκεί και τα σχόλιά του για τον Αυγουστίνο έμεναν πάντοτε στα μισά του δρόμου. Το θυμάμαι καλά: αυτή η αλλόκοτη είσοδος στη φιλοσοφία δεν μπορούσε παρά να μου αφήσει σημάδια. Η θεωρία του χρόνου του Αγίου Αυγουστίνου με κατέπλησσε και με συνάραπαζε. Γι' αυτόν, ο υποκειμενικός και σχετικός χρόνος διαστέλλεται, διασκορπίζεται ή αντίθετα συμπυκνώνεται, τείνοντας έτσι προς την αιώνια στιγμή. Η αμφισημία του διωμένου φανερωνόταν μέσα στα κείμενα των *Εξομολογήσεων* που με γοήτευαν και μου προκαλούσαν φρίκη.

Λάτρευα και μίσησα το *Non amabam sed amare amabam*¹⁴. Έλεγα μέσα μου: Αγαπώ ή δεν αγαπώ, αλλά ποτέ δε θ'αγαπήσω την αγάπη μ' αυτό τον αφηρημένο τρόπο. Φυσικά, δε διατύπωσα αυτή την ιδέα μέσα από μια διαδικασία τόσο σύντομη: πολύ αργότερα μορφοποιήθηκε αυτή η επιφύλαξη. Όταν διάβασα στις *Εξομολογήσεις* ότι ο Άγιος Αυγουστίνος εντόπισε την αποκάλυψη και βρήκε την απόδειξη του προπατορικού αμαρτήματος σε μια κλοπή αχλαδιών στο γειτονικό σπίτι, στην ηλικία των πέντε χρόνων, δεν μπόρεσα να μη σκεφτώ πόσο εύθραυστο είναι αυτό το θεολογικό οικοδόμημα και πώς πηγαίνει κανείς από μια κλοπή αχλαδιών στο προπατορικό αμάρτημα, ή από το σαρκικό έρωτα στο *Mundus est immundus*¹⁵!

Δεν είναι σημαντικό, ακόμη και σήμερα, να διαπιστώνεις ότι, στους κόλπους του χριστιανισμού, αντιτίθενται η θωμιστική παράδοση και η αυγουστινιανή παράδοση, δηλαδή το επίσημο ρεύμα και τα υπόγεια ρεύματα; Ο χριστιανισμός ή, ακριβέστερα, ο ιουδαιοχριστιανισμός, όπως λέει ο Nietzsche, δεν έχει εξαφανιστεί. Παραμένει στοιχείο της εποχής μας, στην Ευρώπη και αλλού. Κάνει συγκρούσεις ν' αναδυθούν, φέρνει αντιφάσεις, τις δικές του. Από ορισμένες απόψεις, πολύ αργότερα, συνέχισα αυτή τη γραμμή σκέψης. Όταν πήγα στο Παρίσι για να πάρω αυτό που ονομαζόταν, τότε, δίπλωμα ανωτάτων σπουδών, έγραψα μια πολυσέλιδη εργασία πάνω στον Jansenius και στον Pascal που μου έμαθε πολλά. Φανταστείτε ότι ανακάλυψα στο διάστημα αυτής

της εργασίας ότι ένας συγγραφέας με τον οποίο είχα αρχίσει τη φιλοσοφική μου παιδεία, πριν ακόμη διαβάσω τον Άγιο Αυγουστίνο, κι εννοώ τον Nietzsche, είχε κι αυτός περάσει από την αυστηρή σχολή της γιανσενιστικής κριτικής του κόσμου και της κοσμικότητας. Πώς συνέβη αυτό; Διαμέσου του La Rochefoucault¹⁶ που ο Nietzsche γνώριζε θαυμάσια και τον οποίο ακολούθησε στο αφοριστικό στυλ και στην κριτική του κόσμου. Στη φιλαυτία του La Rochefoucault υπάρχει ήδη η θέληση για δύναμη που υπονοείται ακόμη πιο έντονα στη *libido dominandi* των αυγουστινιανών και του Jansenius.

Η αναφώνηση του Αυγουστίνου: *Mundus est immundus* έχει θεμελιώδη σημασία μέσα στα πλαίσια της χριστιανικής παράδοσης. Απ' αυτήν ο Nietzsche άντλησε μια ριζική κριτική του ανθρώπινου και ταυτόχρονα, διαμέσου μιας αιφνίδιας αντιστροφής, τη διάγνωση του χριστιανισμού ως άρνησης της ζωής, ως ιδεοληψίας της μετά θάνατον ζωής, ως εξάντλησης της ζωής. Ο Nietzsche παραδρέθηκε, στη Γερμανία, στην εμφάνιση αυτού που ο Marx είχε μελετήσει στην Αγγλία, δηλαδή στη γέννηση της βιομηχανίας, στην απολογία της παραγωγής και της εργασίας. Πρέπει μήπως να υπενθυμίσουμε εδώ ότι ανάμεσα στον Marx και τον Nietzsche, ανάμεσα στο *Κεφάλαιο* και στη *Γένεση της τραγωδίας*, η χρονική απόσταση είναι πολύ μικρή, αλλά σημαδεύεται από κάτι ποικύ σημαντικό: τον πόλεμο του 1870 και τη δημιουργία της γερμανικής ενότητας υπό την αιγίδα του Bismarck. Για τον Nietzsche, πρόκειται για καταστροφικά γεγονότα: ο πόλεμος του 1870 προαναγγέλλει πολέμους όλο και πιο εκτεταμένους και όχι, όπως πίστευε ο Marx, μια περίοδο ορθολογικότητας και συγκρούσεων που καθορίζονται μόνο από τους ταξικούς αγώνες. Ο Nietzsche διαπιστώνει με ποιον τρόπο την εισάγει στη Γερμανία ένας φιλισταϊσμός θεμελιωμένος πάνω στη λατρεία της ιστορίας και της ιστορικής μεθόδου, μεταμφιέζοντας την άνοδο ενός πολιτισμού που έχανε όλα τα χαρακτηριστικά του πολιτισμού, του στόχευε απλά και μόνο στην παραγωγικότητα και στην εκμετάλλευση μιας τετάστιας μάζας ανθρώπων, ενώ ταυτόχρονα κατέπνιγε κάθε αποτελεσματική διαμαρτυρία της υποδουλωμένης αυτής μάζας. Το τεράστιο βιομηχανικό μπουμ στη Γερμανία γέννησε, σύμφωνα με τον Nietzsche, τη φενάκη της μοντερνικότητας, δηλαδή ένα πράγμα ανομολόγητο, κρυμμένο κάτω από την παρδαλή όψη της επιστημονικότητας και του αισθητικισμού.

Αλλά φτάνει! Αυτή η έννοια της μοντερνικότητας, που επικαλούμαι πρόωρα εδώ, αξίζει κάποια ανάπτυξη. Επιστρέφω στον Maurice Blondel γιατί για μένα αυτή η έννοια της μοντερνικότητας συνδεόταν με τη μοντερνιστική αίρεση της οποίας εισηγητής θεωρούνταν ο Maurice Blondel. Στις συζητήσεις που γίνονταν στους κόλπους της Εκκλησίας και στους καθολικούς κύκλους, ο μοντερνισμός αποκτούσε και πολιτικές προεκτάσεις, συνδεόταν με τη διαμόρφωση της χριστιανικής δημοκρατίας, συγκεκριμένα με τον Marc Sangnier και το κίνημά του, το «Sillon». Σύμφωνα με κριτικές που θέλουν να είναι ακέραιες, το ξεδίπλωμα του ανθρώπινου όντος, στο μέτρο που είναι ενεργητικό και δημιουργικό, άγγιζε, σύμφωνα με τον Blondel, τη θεϊκή ουσία χωρίς να υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο ανθρώπινο και στο θεϊκό, ανάμεσα στην εμμένεια και την υπερβατικότητα. Οι ορθόδοξοι ονόμαζαν λοιπόν εμμενειοκρατία¹⁷ εκείνο το δόγμα της δράσης που έδινε συγκεκριμένα έμφαση στην πράκτική. Αργότερα πέρασα, από μια αφηρημένη παράσταση και μια μεταφυσική ερμηνεία της δράσης που μετασχηματίζει τον κόσμο, σε μια έννοια συγκεκριμένη: την επαναστατική δράση.

– Σε ποιο βαθμό και με ποιον τρόπο δοκίμασταν τότε κάτω από το βάρος μιας χριστιανικής παιδείας;

– Το ένιωθα αναμφίβολα, αλλά όχι παθητικά. Θα 'θελα να προσθέσω ότι σ' αυτή την περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο αυτό το οποίο μου φαινόταν ακόμη πρωτοπορία δεν ήταν τόσο η διδασκαλία του Maurice Blondel όσο ο τρόπος με τον οποίο εμείς οι φοιτητές τη δεχόμασταν. Αναδρομικά θεωρώ βέβαιο ότι το πανεπιστημιακό περιβάλλον είχε αλλάξει εντελώς μετά τον πόλεμο. Και πρώτα απ' όλα, υπήρχαν στο τμήμα τόσο κορίτσια σχεδόν όσα και αγόρια. Ανάμεσα στα κορίτσια και τα αγόρια, ένα από τα οποία ήμουν κι εγώ, αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια δύο χρόνων μια υπέροχη επικοινωνία διανοητική και αισθηματική. Θα μπορούσα να διηγηθώ λεπτομερώς τις παθιασμένες συζητήσεις στο δρόμο του Tholonet, στο μονοπάτι όπου βάδιζε ο Cézanne, και στο Sainte-Victoire. Μπορώ να παραθέσω τα ονόματα όλων των αγοριών και όλων των κοριτσιών. Η Nicole Xardel, κόρη ενός στρατηγού, είχε υπέροχα ξανθά μαλλιά που έφεταν σαν καταρράχτης μέχρι τα πόδια. Ένα αγόρι που το έλεγαν Jules Chaix,

που αργότερα έκανε πανεπιστημιακή καριέρα, την ερωτεύτηκε σφοδρά κι είχαμε δράματα. Εγώ ήμουν ο έμπιστός τους. Η Nicole Xardel έγινε η συνεργάτις του Gaston Berger, ενός από τους δημιουργούς του προσπεκτιβισμού¹⁸ στη Γαλλία. Η Claire Picchini ήταν για μένα η ίδια η Αφροδίτη, ένα κορίτσι εξαιρετικό, με μια ομορφιά που φάνταζε στα μάτια μου ελληνική, γιατί εγώ ήμουν ένας νέος που κρατήθηκα μακριά από τα κορίτσια λόγω της αυστηρής παιδείας μου και της εσώκλειστης ζωής μου στο λύκειο. Δεν άκουσα ούτε μια λέξη από την πρώτη παράδοση του Maurice Blondel. Η φούστα της Claire έκλεινε με τρία κουμπιά από σεντέφι που αναδείκνυαν τη στογγυλάδα των γοφών της. Υπήρχε στην ομάδα κι ένα τρίτο κορίτσι, η Alice, και σε λίγο εγώ κι αυτή θεωρηθήκαμε αρραβωνιασμένοι.

Η ελευθερία του λόγου, της φιλίας και της στοργής που είχε επικρατήσει ανάμεσά μας χάρη στον Maurice Blondel, αυτό ήταν για μένα η πρωτοπορία. Πάνω σε μια βάση ισότητας μεταξύ μας, με κάθε είδους παραλλαγές στα συναισθήματα, από την ερωτική επιθυμία και φιλία ως το πάθος και την αδιαφορία, διώναμε όλα τα συναισθήματα την ίδια στιγμή που διαβάζαμε τις *Εξομολογήσεις* του Αγίου Αυγουστίνου, σε σύνδεση με μια διδασκαλία που πιστεύαμε ότι επρόκειτο να μετασχηματίσει τη χριστιανική θρησκεία. Παραλίγο να ξεχάσω ν' αναφέρω το όνομα ενός από τα παιδιά που αγαπούσα ξεχωριστά και που έγινε εξαιρετικός ιστορικός της φιλοσοφίας, τον Robert Lenoble. Μπήκε σ' ένα θρησκευτικό τάγμα και φαίνεται πως πέρασε εκεί μια ζωή περιθωριακή αγγίζοντας την αίρεση, και πέθανε πρόωρα, προτού ν' αποτελειώσει το έργο στο οποίο είχε αφιερώσει τη φιλοσοφική ζωή του, δηλαδή μια ιστορία της ιδέας της φύσης.

Με τον Maurice Blondel μελέτησα, λοιπόν, τον Άγιο Αυγουστίνo και τον αυγουστινιανισμό· μετά ήταν η ανακάλυψη του Jansenius, του Pascal και του γιανσενισμού του 17ου αιώνα. Διαμέσου αυτών, ανακάλυψα ένα χριστιανισμό σκληρό, αυστηρό, άρα ελκυστικό. Αυτή η αυστηρή πλευρά του χριστιανισμού, που αντιστοιχούσε στη χριστιανική παιδεία που είχα λάβει, με προσέλκυε και ταυτοχρόνως μου προκαλούσε φρίκη. Η διάσπαση ανάμεσα στη διάθεση για ζωή και στη φρενίτιδα του θανάτου, που ξεκίνησε με την αυγή ακόμη του χριστιανισμού, έχει επιβληθεί σε όλους τους νέους ανθρώπους εδώ και αιώνες. Η αυγουστινιανή θέαση του *mundus* ως διαδρόμου σκοταδιών, ως υπόγειας διαδρομής

που καταλήγει στη φαινότητα της Πολιτείας του Θεού, είναι ένα όραμα βαθύ που σημάδεψε την ευρωπαϊκή σκέψη και που διατρέχει υπόγεια την επίσημη θεωρία του Λόγου¹⁹. Με διακοπές, τροποποιήσεις, αυτό το ρεύμα πάει ως τον Heidegger και, κατά μια έννοια, ως τον Freud, με τη θεωρία της λίμπιντο. Κι όλα αυτά για να πω ότι η σχέση μου με το χριστιανισμό υπήρξε πολύ σύνθετη και αιρετική ήδη από την αρχή.

— Γνωρίζετε εξίσου καλά με μένα ότι οι αιρετικοί είναι πριν απ' όλα άνθρωποι γοητευμένοι από τη θρησκεία.

— Χρησιμοποιώ σκόπιμα τη λέξη αίρεση, αν και δε μου αρέσει. Πολύ εύκολα μπορεί να σε κάνει να ανάγεις τις ιδέες σε παραδόξα. Παραδέχομαι πάντως ότι είχα κάποιον δεσμό με την αίρεση. Στον περίγυρο του Maurice Blondel και του πάτερ Βαλενσέν, του εξέχοντα ιησούιτη, η αίρεση δεν ομολογούσε πως ήταν τέτοια, δεν ήθελε να είναι αίρεση, παρέμενε μια αίρεση ντροπαλή, καθώς οι φίλοι του Maurice Blondel προσπαθούσαν ν' αποδείξουν την αυστηρή της ορθοδοξία και να πείσουν και τον ίδιο γι' αυτήν. Η υποτιθέμενη εμμειοκρατία μου φαίνεται, σήμερα, ασήμαντη αίρεση, μικρή απόκλιση χωρίς ήρωες ούτε μάρτυρες, σε σχέση με την ορθοδοξία: είναι μια αίρεση κατά τη διάρκεια του εκφυλισμού της χριστιανοσύνης, ένας ανθρωπισμός ντυμένος με ψεύτικα στολίδια, ένας φτωχός χριστιανικός ρεφορμισμός. Αν μετά μελέτησα τον Jansenius, ήταν γιατί με τράβηξε η ίδια μαγεία την οποία ξαναβρήκα αργότερα όταν συνάντησα τον Carl Barth και διάβασα τη σκληρή του προτεσταντική δογματική. Τα δόγματα με γοητεύουν. Καταλαβαίνω ότι προσελκύουν. Μας κάνουν ν' αποδεχόμαστε τη σκληρότητά τους. Μήπως για λόγους λογικούς; Δεν το νομίζω καθόλου. Τα δόγματα περιέχουν μια συγκινησιακή έκκληση στην πίστη, στην απόλυτη ένταξη χωρίς διανοητικούς ενδοιασμούς που προσπαθούν ή όχι να ικανοποιήσουν τη διάνοια. Σίγουρα, υπάρχει μια άδυσσος ανάμεσα στη θρησκεία και τη θεολογία από τη μια πλευρά και την πολιτική από την άλλη. Καμιά φορά τα συγκινησιακά κίνητρα που ενεργοποιούνται είναι ανάλογα. Η απόλυτη πολιτική έχει τη δογματική της που προσελκύει κυρίως τα αδύναμα πνεύματα και τους έφηβους που τους κάνει αμείλικτους. Κατά τη γνώμη μου, αυτό είναι ένα από τα μυστικά του σταλινισμού που πρόρεσα να καταλάβω ξεκινώντας από παλιότερες εμπειρίες. Αλλά είναι πολύ νωρίς να μιλήσουμε γι' αυτά.

– Μου φαίνεται ότι δεν εξηγήσατε τελείως την κλίση σας για την αίρεση και ιδιαίτερα το ενδιαφέρον σας για τον Jansenius και το Γιανσενισμό.

– Όταν διάβασα το τεράστιο έργο του Jansenius²⁰, έμεινα έκπληκτος από το συμβολικό και φαντασιακό χαρακτήρα της θεωρίας του. Φυσικά, τότε δεν εκφραζόμουν μ' αυτούς τους όρους. Αλλά τους αντιλαμβανόμουν συγκεχυμένα. Η λέξη «ιδεολογία» πάντα μου φαινόταν αδύναμη για να προσδιορίσει αυτή τη μαγεία και για να εξηγήσει αυτά που λέει ο Jansenius. Αυτά που λέει, τα βλέπει, τα συλλαμβάνει με τα μάτια του πνεύματος και με τα μάτια της σάρκας. Ο θεολόγος αυτός δεν έχει τίποτα εννοιολογικό. Την αμαρτία, αυτή τη λέπρα, αυτή τη γάγγραινα, τη βλέπει να σαπίζει τη σάρκα. Το έκπτωτο σώμα δεν είναι πια παρά το έρρισμα της αρρώστιας. Η σήψη μεταφέρεται απ' ό,τι αγνότερο και καλύτερο έχουν φαινομενικά οι άνθρωποι, από το σπόρο τους. Ο σπόρος, το σπέρμα είναι για τον Jansenius η ίδια η σήψη. Τι μίσος για το σώμα! Ο σπόρος μεταβιδάζει τη σήψη από σώμα σε σώμα, από γενιά σε γενιά, ξεκινώντας από το προπατορικό αμάρτημα. Είπα ότι η ανάγνωση του Jansenius έχει μια γοητεία που μόνο αυτή εξηγεί την παράξενη επίδραση που άσκησε στο 17ο αιώνα, αυτή την εποχή του κλασικού λόγου, κατά τον Michel Foucault. Όσο για μένα, η ανάγνωση του Jansenius με τρόμαζε και με προσέλκυε. Φανταστείτε ότι ήμουν τρελά ερωτευμένος. Έλα όμως που ο Jansenius έγραψε ότι ο Χριστός πάνω στο σταυρό αντιστοιχεί στον άνδρα που λαχανιάζει πάνω στο κορμί μιας γυναίκας, ότι ο πόνος του Χριστού που εκπνέει πάνω στο σταυρό είναι το αντίβαρο και ο εξιλασμός της ηδονής του άνδρα που είναι κι αυτός σταυρωμένος πάνω στη γυναίκα. Πρόκειται για ένα χωριό που είναι υπέρμετρα ποιητικό και σκληρό, με μια σκληρότητα δίχως όνομα. Αυτές οι θεολογικές σελίδες για αιώνες ολόκληρους συγκινούσαν και διέστρεφαν μέχρι βάθους την επιθυμία, πράγμα που δεν το ομολογούσα τότε. Αυτά τα αναγνώσματα διαστρέφουν μέχρι βάθους την επιθυμία ή μήπως η διαστροφή της επιθυμίας εννοεί την προτίμηση για τέτοιες αναγνώσεις; Δεν μπορώ ν' απαντήσω στην ερώτηση, υποθέτω ότι αυτά πάνε μαζί κι ότι η επιθυμία από τη στιγμή που έχει βάθος, από τη στιγμή που διαστάζει για τον εαυτό της και για το αντικείμενό της, αφήνεται εύκολα να μεταστραφεί και να διαστραφεί.

Άλλωστε, τι είναι η διαστροφή; Ας μην απομακρυνόμαστε όμως από το θέμα μας. Λέω ότι η επιθυμία, στα πλαίσια της χριστιανικής παιδείας, διαστρέφεται, δηλαδή στρέφεται ενάντια στον εαυτό της μέσα στην ντροπή και στην κακή συνείδηση του σώματος και του σεξ. Η διαστροφή αποκρυσταλλώνεται και δικαιώνεται σε κείμενα σαν κι αυτό που παρέθεσα. Ο ιησουιτικός ανθρωπισμός και ο φιλελεύθερος ανθρωπισμός αποδυνάμωσαν αυτά τα κείμενα, τα έκρυψαν. Ποιος έχει διαβάσει Jansenius; Έχω συχνά την εντύπωση ότι ήμουν ο τελευταίος αναγνώστης του, αν και σήμερα γίνεται τέτοιο ξεθάψιμο κειμένων που σίγουρα θα υπάρχει κάπου κάποιος που θα γράφει μια διδακτορική διατριβή για τον Jansenius. Σας διαβεβαιώνω ότι, χωρίς αυτή την ανάγνωση, δεν μπορούμε να καταλάβουμε τίποτα, ούτε από το 17ο αιώνα ούτε από την ευρωπαϊκή σκέψη. Επανέρχομαι στην κατάσταση για την οποία μιλούσα προηγουμένως: από τη μια πλευρά, ανακάλυπτα τον έρωτα, με καινούριο τρόπο, επειδή υπήρχαν στο πανεπιστήμιο κορίτσια σχετικά ελεύθερα στη σκέψη και στα συναισθήματα. Μια παρατήρηση γι' αυτή την εποχή: στο μεσοπόλεμο αυτό το νέο φαινόμενο του σχετικά ελεύθερου κοριτσιού παρέμεινε ατομικό. Από κείνη την εποχή και μετά γνώρισα πολλά κορίτσια και νέες γυναίκες αποδεσμευμένες απ' όλα όσα οδηγούσαν παλιότερα τις παραδοσιακές γυναίκες σε διανοητική παραλυσία και φυσιολογική ατροφία. Το καινούριο από κει και πέρα είναι ότι αυτό το φαινόμενο έπαψε να είναι ατομικό κι έγινε κίνημα, μια μαζική ώθηση του συνόλου του γυναικείου σώματος, αν μου επιτρέπεται η έκφραση. Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, από κείνη την εποχή κιόλας, γνώρισα πάντως κάτι το καινούριο, γιατί ήμασταν πολύ ατομικιστές και ταυτόχρονα καθόλου απομονωμένοι, μια και αποτελούσαμε ομάδα, καμιά δεκαπενταριά αγόρια και κορίτσια. Τότε λοιπόν, μέσα σ' αυτή την έξοχη ταραχή της ανακάλυψης του έρωτα, άρχισε η διασπαστική αντίφαση ανάμεσα στην ορθοδοξία και την αίρεση, ανάμεσα στη δογματική και την εγκατάλειψη της πίστης. Βγήκα απ' αυτή την κατάσταση λύνοντας την αντίφαση με τον τρόπο μου, δηλαδή με τη νικητική κατάφαση στη ζωή και κατόπιν με τη μαρξιστική κατάφαση στην επανάσταση, που για μένα δεν ήταν καθόλου ασυμβίβαστες. Αυτό που παραμένει αληθινό και πολύ βασικό είναι ότι ανατράφηκα μέσα στη φρίκη της αμαρτίας, δηλαδή της απόλαυσης.

- Από ποιον;

- Από τη μητέρα μου που ήταν ένα είδος μυστικίστριας ή, με πιο απλά λόγια, μια θρησκόληπτη. Ο πατέρας μου, αντίθετα, ήταν ένας ελευθέριος, ένας βολταιρικός. Ένας ελευθέριος και μια θρησκόληπτη! Μπορείτε να φανταστείτε... Μόνο μια μικρή λεπτομέρεια θα σας πω: ο πατέρας μου πήγαινε στο κυνήγι το φθινόπωρο κι έφερνε στο σπίτι λαγούς, τους μαγείρευε και μετά τους διατηρούσε γι' αργότερα. Αυτό το φαγητό το έτρωγε τη μέρα της Μεγάλης Παρασκευής, θανάσιμο αμάρτημα, και η μητέρα μου περνούσε όλη τη μέρα στην εκκλησία για να αποπλύνει το αμάρτημα του συζύγου της. Σήμερα αυτό φαίνεται γελοίο και καταγέλαστο αλλά τέτοιο ήταν το χρώμα της θρησκείας. Δεν έχει αλλάξει ιδιαίτερα σε πολλές χώρες, όπως στη σημερινή Ισπανία. Είμαι το προιόν αυτού του αταίριαστου ζευγαριού, που είχε κακό τέλος γιατί η μητέρα μου τρελάθηκε. Έγραψα μερικά τετράδια με αναμνήσεις χωρίς να κατορθώσω να ξεπεράσω τη γραμμική διήγηση που μου φαίνεται δίχως ενδιαφέρον. Ο πιετισμός²¹ της μητέρας μου είχε γιανσενιστική προέλευση κι έτσι ξαναπιάνουμε το νήμα. Η μητέρα μου καταγόταν από την περιοχή των Πυρηναιών.

Μου αρέσει να αποδείχνω ότι η σύλληψη του γιανσενισμού έγινε κατά τη διάρκεια της διαμονής του Jansenius στην Bayonne, πριν γίνει ακόμα αρχιεπίσκοπος της Ypres, όπου συναντούσε συχνά πυκνά τον Saint-Cyran ανάμεσα στα 1617 και 1620. Η περιοχή ήταν πάντα περιοχή αίρεσης· το κίνημα των καθαρών²² την είχε προσβάλει, αν και αυτό εξέπνευσε προτού προλάβει να γίνει εκείνος ο παγανισμός που διατηρήθηκε στη χώρα των Βάσκων ως το 17ο αιώνα. Δεν το λέω στ' αστεία ότι συνδέομαι με την Οξιτανία και ότι έχω ρίζες καθαδικές. Η σύγκρουση ανάμεσα στον ευγενή έρωτα που αφιερώνεται στην ευχαρίστηση της αγαπημένης κυρίας και στη λατρεία της τέλει αγνότητας στον έρωτα χρονολογείται από τον καθαρισμό. Ο προτεσταντισμός γεννήθηκε σ' αυτή την περιοχή ταυτόχρονα με τις βόρειες χώρες· από το 1515, ένας αρχιεπίσκοπος της Oloron έψαλλε τη λειτουργία στην τοπική διάλεκτο και ανήγε τα άρθρα της πίστης σε κάποιες ηθικές επιταγές. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι μαινόταν τότε· η καταστολή ήταν τρομερή, το κράτος και η επίσημη θρησκεία επιβλήθηκαν εκ νέου με μια απίστευτη κτηνωδία. Οι άνθρωποι ξανακαλύψαν γρήγορα τις δίκες των μαγισσών που κάλυπταν τις δίκες των αι-

ρετικών. Πράγματι η Ιερά Εξέταση συγχώνευε τη μαγεία, τα σεξουαλικά εγκλήματα και την αίρεση σ' ένα και μοναδικό έγκλημα που είχε ως μόνη ποινή την πυρά. Η εκκλησία του χωριού όπου περνούσα της διακοπές μου από παιδί είχε βεβηλωθεί πολλές φορές. Πρώτα από τους προτεστάντες που τη μετέτρεψαν σε ναό, κατόπιν κατά τη διάρκεια της επανάστασης από τους Γιακωβί-νους που συνεδρίαζαν σ' αυτή την εκκλησία. Την εποχή που ή-μουν παιδί οι θρησκευτικές συζητήσεις ήταν ακόμη έντονες και οι πολιτικές συζητήσεις προστίθενταν στις θρησκευτικές: οι προτε-στάντες έκλιναν προς την αριστερά και οι καθολικοί παρέμεναν αντιδραστικοί. Ωστόσο, ο πιετισμός της μητέρας μου και της οι-κογένειάς μου είχε κάτι το προτεσταντικό μέσα στο δογματικό και ηθικό της ριγκορισμό²³, και η λέξη πιετισμός μου φαίνεται αρκετά σωστή.

Και μια που επιδύλλω στον εαυτό μου αυτή την επιστροφή στις ταραγμένες πηγές της ζωής μου, επανέρχομαι στη φιλοσοφία. Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, μπορούσε να σκεφτεί κανείς, μαζί με τον Maurice Blondel, ότι η καθολική Εκκλησία αναζη-τούσε έναν καινούριο δρόμο, προσανατολιζόταν σ' έναν ανθρω-πισμό – πράγμα που έκανε άλλωστε αλλά αργά και με κακό τρό-πο. Και επανέρχομαι στη σύγκρουση ανάμεσα στον έρωτα και στη θρησκεία. Είχα διαβάσει στο βιβλίο του Maurice Blondel *L' Action* ότι η ανθρωπίνη μορφή της Αγίας Τριάδας μπορούσε να πραγματοποιηθεί τη στιγμή του έρωτα όπου το ανθρώπινο ον εί-ναι τριπλό, δηλαδή ο εραστής, η αγαπημένη και το σπέρμα του παιδιού που πρόκειται να γεννηθεί από τη συνάντησή τους. Αυτή η ιδέα μου φάνηκε ωραία αλλά όταν την ανακοίνωσα σ' ένα κορί-τσι που αγαπούσα, άρχισε να γελάει σαν τρελή και μου είπε μόνο: «Α, ώστε αυτός είναι ο έρωτας!» μ' έναν τρόπο που γελοιοποίησε μια για πάντα αυτή τη μυστικιστική ερμηνεία. Μεταφρασμένη στη γυναικεία γλώσσα και στην πρακτική της καθημερινής ζωής, αυ-τή η τριάδα που τελειώνει το ον και πραγματοποιείται διαμέσου της γονιμοποίησης δεν παίρνει μια όψη αστεία; Ποτέ δεν μπόρε-σα να επικαλεστώ αυτή τη μυστικο-θεολογική θέση χωρίς να μου 'ρθει διάθεση για γέλια, πράγμα που είχε αντίκτυπο στο θαυμα-σμό που ένιωθα για το λαμπρό δάσκαλό μου και τη μεταφυσική του.

Βλέπετε λοιπόν πως συμβαίνουν περιέργες παρεμβολές ανάμε-σα στη ζωή και στη σκέψη. Διακρίνω τις στιγμές – πολλαπλές,

σύντομες κι ωστόσο μεστές από σημασία – και τις φάσεις²⁴ που είναι συμπαγείς, έχουν πυκνότητα, μνήμη και είναι αναγνωρίσιμες. Μια γυναίκα με την οποία ήμουν παντρεμένος – λεπτομέρεια χωρίς μεγάλη σημασία – είτε μια μέρα μπροστά μου για ένα απορρυπαντικό αυτές τις απλές λέξεις: «Να ένα εξαιρετικό προϊόν». Με τον κατάλληλο τόνο. Αυτές οι λέξεις, μέσα στην κοινοτοπία τους, αποκρυσταλλώνουν μέσα σε μια στιγμή την έννοια του καθημερινού και το σχέδιο «της κριτικής της καθημερινότητας». Έτσι λαμβάνει χώρα η αντιπαράθεση ανάμεσα σ' αυτό που συλλαμβάνεται και σ' αυτό που διώνεται, αυτό το ουσιαστικό θέμα στο οποίο πάντα επέμενα. Το ντεμπούτο στη φιλοσοφία από τη μια πλευρά και στην ενεργό ζωή από την άλλη δεν ήταν για μένα καθόλου γαλήνιο. Έγινε στη διάρκεια μιας περιόδου παθιασμένου έρωτα και αρχόμενων πολιτικών συγκρούσεων. Σκέφτομαι ακόμη ότι δεν μπορεί να υπάρξει έρωτας πιο αγνός και πιο φλογερός από κείνον που ένιωσα στα είκοσί μου χρόνια πάνω κάτω για κείνη που τη θεωρούσα αρραβωνιαστικιά μου. Κι όμως, τι ενδοιασμοί και τι κακή συνείδηση! Η ερωτική διέγερση που ένοιωθα μεταφραζόταν καμιά φορά σε αυνανισμό για τον οποίο ένοιωθα απέραντη ντροπή. Ακόμη μια κληρονομιά ιουδαιοχριστιανική! Δείτε τι μπορεί να συμβεί στο κεφάλι, στο σώμα ενός αγοριού είκοσι χρονών, κυριευμένο από τους ανταγωνισμούς, τον έρωτα, τη θρησκεία, τη θεολογία, τη φιλοσοφία, την κάπως απελευθερωμένη ζωή διαμέσου της αιματηρής δοκιμασίας του πολέμου που εξαφάνισε μερικές προκαταλήψεις, μα όχι όλες. Γι' αυτό το αγόρι δεν ήταν κάθε μέρα γιορτή. Εύχομαι στους σημερινούς είκοσάχρονους να γνωρίσουν άλλες καταστάσεις.

Ωστόσο, διατηρώ ζωνχή ανάμνηση ενός εξαισίου έρωτα, εξαισίου και πεισματικού, που ήταν αντίθετος στη θέληση των οικογενειών· είναι μια ιστορία αρκετά κοινότοπη. Η μητέρα μου είτε με το ύφος που υιοθετούσε στις σπουδαίες περιστάσεις, το ύφος της Blanche de Castille, όταν μιλούσε στο γιο της Άγιο Λουδοβίκο, γιατί αυτό το πρότυπο είχε διαλέξει κι έχω ακόμη μπρος στα μάτια μου μια άγια εικόνα σ' ένα στυλ σουλπικιανό: «Εσύ, γιε μου, να παντρευτείς μια φοιτήτρια; Μα οι φοιτήτριες είναι κορίτσια αμφιβόλου διαγωγής». Όσο για την οικογένεια της αρραβωνιαστικιάς μου, μια οικογένεια πολύ εύπορη, δεν με δέχτηκε πολύ καλά. Πρέπει να είχα την ίδια όψη, λίγο καιρό μετά το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, με εκείνη που είχαν οι αριστερι-

στές μισό αιώνα αργότερα. Από την πρώτη μας συνάντηση, έγινα εχθρός με τον πατέρα της πολυαγαπημένης μου, πολύ σημαντικό πρόσωπο, δηλώνοντάς του με τρόπο προκλητικό ότι ο Keynes είχε δίκιο, ότι η Γερμανία δεν μπορούσε να πληρώσει τα χρέη της του πολέμου κι ότι χρειαζόταν βοήθεια για ν' αποκατασταθεί η οικονομία της. Μ' έναν οργισμένο τόνο, αυτός ο κύριος ζήτησε να μάθει λεπτομέρειες για το μέλλον μου, μου έκανε εξονυχιστική ανάκριση και του 'κανα πολύ κακή εντύπωση τόσο με τις απαντήσεις μου όσο και με τους τρόπους μου. Ξέρω πάνω κάτω τι είπαν οι γονείς της στην αγαπημένη μου: «Αυτό το παιδί δεν έχει κανένα ειρμό στις ιδέες του, καμιά θέληση· είναι ένας ανοργάνωτος χωρίς κανένα μέλλον. Δεν σου αξίζει!» Αυτή έπεσε άρρωστη. Επειδή ήταν κορίτσι της εποχής του, παρόλο που έκανε μια μικρή απόπειρα να ελευθερωθεί, αφέθηκε τελικά να παντρευτεί μ' έναν άντρα με μέλλον.

Είναι μια κοινότοπη ιστορία αλλά, όπως λέει ο Heine στο *Ιντερμέτζο*, σχίζει την καρδιά εκείνου που την περνάει. Αυτή η εμπειρία, όσο κοινότοπη κι αν είναι, όταν τη θυμάμαι, με κάνει ν' αμφισβητώ τόσο τη θρησκεία όσο και την αστική τάξη. Κι από την αρχή μ' έκανε να δγάλω γρήγορα κάποια συμπεράσματα.

– *Κι όταν είκοσι χρονών φτάσατε στο Παρίσι, τι συνέβη;*

– Πρώτα θ' ανοίξω μια παρένθεση: Ποτέ δεν πίστεψα στον «παρισιανισμό». Το γεγονός ότι το Παρίσι θεωρούνταν το κέντρο του κόσμου, ο ομφαλός του σύμπαντος, πάντα με εκνεύριζε. Αν και έχω σπουδάσει στο Παρίσι, πρώτα στο λύκειο Louis-le-Grand και μετά στη Σορβόνη, με μια μικρή διακοπή, παραμένω περιφερειακός. Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο, αισθανόμασταν ότι η παγκοσμιοποίηση άρχιζε κι ότι το είδος του κόσμου και του πολέμου δεν είχε αποφασιστεί στο Παρίσι αλλά στην Ουάσιγκτον, στο Λονδίνο και στη Μόσχα. Ποτέ λοιπόν δεν δέχτηκα αβασάνιστα τον παρισιανισμό αν και συμμετείχα ευθύς εξαρχής σ' αυτό που ονομάζουμε πρωτοπορία. Από το 1922, είχαμε δημιουργήσει μια φιλοσοφική ομάδα: ο Pierre Morhange, ο Norbert Guterman, ο Georges Politzer, ο Georges Friedmann και εγώ. Είχαμε συναντηθεί τυχαία στη Σορβόνη, χωρίς να 'χουμε αυθόρμητη συμπάθεια μεταξύ μας. Αλλά είχαμε δημιουργήσει αυτή την ομάδα για να συναγωνιστούμε με την ομάδα των ποιητών, δηλαδή τους σουρρεαλιστές. Επιπλέον, αρνιόμασταν την κυρίαρχη ιδεολογία στη

Σορβόννη και στο χώρο της γαλλικής φιλοσοφίας, δηλαδή την μπερξονική φιλοσοφία και συγχρόνως τη νοησιαρχική φιλοσοφία του Léon Brunschvicg. Σήμερα πιστεύω ότι ήμασταν πολύ αυστηροί για τους ανθρώπους αυτής της γενιάς, τον Alain, τον Brunschvicg. Ποιος τους επιτέθηκε; Εγώ και κάποιοι άλλοι, όπως ο Nizan. Υπήρξαν κάποτε κι αυτοί με τον τρόπο τους πρωτοπορία. Όταν ο Nizan μιλούσε για «τσοπανόσκυλα», έπαιρνε μια στάση κάπως αριστεριστική. Αυτή η γενιά είχε βγει από την υπόθεση Ντρέυφους. Όλοι ήμασταν ντρέυφουσικοί επειδή η υπόθεση Ντρέυφους ήταν μια από τις μεγάλες στιγμές της γαλλικής ιστορίας. Αν παρέμεινε απλώς ηθική υπόθεση, ήταν γιατί η Γαλλία στερούνταν πολιτικών κεφαλών, ικανών να διευθύνουν την ίδια την πολιτική αντί να την υφίστανται. Μια γενιά ανθρώπων προικισμένη με μια πραγματική ελευθερία κρίσης άρχισε, μετά την υπόθεση Ντρέυφους, ν' ασκεί επιρροή και δυστυχώς έφτασε και στην εξουσία. Η εξουσία τα χαλάει όλα. Αυτοί οι άνθρωποι δεν ήταν γεννημένοι «τσοπανόσκυλα». Αναρωτιέμαι μήπως η μοίρα κάθε πρωτοπορίας είναι να δίνει «τσοπανόσκυλα». Κι εν πάση περιπτώσει δεν είναι αυτό το ζήτημα. Εμείς, οι νέοι φιλόσοφοι του μεταπολέμου, αρνιόμασταν τις κυρίαρχες ιδεολογίες, τόσο το θετικισμό όσο και τη νοησιαρχία²⁵ της Σορβόννης ή τον μπερξονισμό που επικρατούσε στο College de France. Η ομάδα των φιλοσόφων αναζητούσε το δρόμο της. Το αξιωμαμά μας ήταν να αναζητούμε ένα διαφορετικό δρόμο. Αυτό που ήταν περιεργό, το λέω εν παρόδω, ήταν ο τρόπος με τον οποίο τον βρήκαμε.

Οι παρακαμπτήριοι. Όσον αφορά εμένα, και κυρίως γιατί από τα δεκαπέντε μου χρόνια είχα ανακαλύψει ταυτόχρονα τον Spinoza και το Nietzsche, αυτό που συλλαμβάνεται και αυτό που διώνεται, έψαξα αρχικά στα βαθιά νερά, σε αβυσσαλέα βάθη: στον Schopenhauer, στον Schelling, στην οντολογία και στην κοσμολογία. Θυμάμαι πολύ καλά τον Léon Brunschvicg να με κοιτάει με έκπληξη και σχεδόν με περιφρόνηση, αν και ήταν ανίκανος να αισθανθεί περιφρόνηση, δεδομένης της απεριόριστης κατανόησής του, όταν του εξομολογήθηκα ότι διάβαζα Schelling ότι ο Georges Politzer μετέφραζε το *L'Essence de la liberté humaine* κι ότι εγώ θα έγραφα έναν πρόλογο γι' αυτή τη μετάφραση. Αυτός ο πρόλογος εμφανίστηκε με έναν τίτλο απλό και μεγαλειώδη: «Το Ίδιο και το Άλλο». Σε αντίθεση με τη νοησιαρχία και ακόμη με σκοπό να διαφοροποιηθούμε από τους σουρρεαλιστές, οι φίλοι μου κι

εγώ αρεσκόμασταν ν' αποκαλούμαστε μυστικιστές· ήταν όμως ένας μυστικισμός παγανός, αποδεσμευμένος από τη θρησκεία, εμπνευσμένος από τον Spinoza και τον Schelling. Αυτό που ονομάζαμε, καταχρηστικά και μεταφορικά, *mysticité* ήταν η μη νοησιαρχία, ο μη εγκεφαλισμός και, κάπως θολά, η έκκληση στο σώμα, διαμέσου μιας οντολογίας και μιας κοσμολογίας που δύσκολα καταφέραμε να προσδιορίσουμε. Δεν ήταν μια έκκληση στην ανορθολογικότητα αλλά μάλλον σε μια υπερ-ορθολογικότητα²⁶. Αυτή η έκκληση στο σώμα μάς κρατούσε σε απόσταση από τη φαινομενολογία, αν και τα άρθρα που δημοσιεύονταν στην επιθεώρησή μας *Philosophies* καμιά φορά πλησίαζαν στη φαινομενολογική τάση που ανέτειλλε εκείνη την εποχή. Αλλά το νοησιαρχικό και υποκειμενικό αίτημα αυτών των ερευνών, η καρτεσιανική ακόμη όψη τους δε μου άρεσαν. Για να πούμε την αλήθεια, στα άρθρα της *Philosophies*, θα έβρισκε κανείς σήμερα λίγο απ' όλα: υπαρξισμό, φαινομενολογία, ψυχανάλυση, οντολογία. Κατοικούσαμε «στο άντρο των προαισθημάτων» - στο «καθαριστήριο» όπως έλεγε ο Pierre Morhange. Η αυθόρμητη αποστροφή για τη νοησιαρχία των διανοουμένων δε μας απομάκρυνε μόνο από τους φιλοσόφους της κρίσης, όπως τον Alain και τον Brunschvicg, κι από τους μερεξονιστές που τους βρήκαμε πολύ ψυχολογίζοντες. Αυτή η αποστροφή μάς έφερε κοντά στους σουρρεαλιστές από τους οποίους ταυτόχρονα προσπαθούσαμε να διαφοροποιηθούμε θεωρώντας τους αντιπάλους μας. Η αναζήτηση όχι μιας υπερβατικότητας αλλά μιας οντολογικής εμμένειας δεν ήταν πράγματι πολύ απομακρυσμένη από την αναζήτηση μιας άλλης πραγματικότητας από τους σουρρεαλιστές. Είχαμε, εμείς οι φιλόσοφοι, στενές σχέσεις μαζί τους, στενές και γεμάτες καχυποψία κι από τις δυο πλευρές.

- Υπήρχε όμως και το Νταντά...

- Πράγματι, κάτι που άφησε ίχνη πάνω μου ήταν το ότι διάβασα, δεν ξέρω πια ημερομηνία ακριβώς, τα ντανταϊστικά μανιφέστα. Το πρώτο μου άρθρο στην επιθεώρηση *Philosophies*, που άρχισε να εκδίδεται από το 1923 ή 1924, αναφερόταν στο Νταντά. Αυτό το άρθρο μού εξασφάλισε τη διαρκή φιλία του Tristan Tzara. Θυμάμαι πολύ καλά αυτό το άρθρο που είχε μια κάποια επιτυχία, πρώτον γιατί εκείνη τη στιγμή υπήρχαν πολύ λίγα άρθρα για

το Νταντά, αλλά κυρίως γιατί η τελευταία φράση, που έκανε τον Tzara να γελάσει πολύ, μ' έκανε ν' αποκτήσω πολλούς φίλους και πολλούς εχθρούς. Είναι μια φράση σχεδόν προφητική. Είχα γράψει: «Το Νταντά σπάζει τον κόσμο αλλά τα κομμάτια αυτά είναι καλά». Ήταν ένα ολόκληρο πρόγραμμα! Κάθε φορά που συναντούσα τον Τριστάν Τζαρά, μου έλεγε: «Λοιπόν; Μαζεύετε τα κομμάτια! Μήπως για να τα ξανακολλήσετε;» Κι εγώ απαντούσα σταθερά: «Όχι, για να σταματήσει το κομμάτιασμά τους». Αν θα ήθελα να ορίσω τη σχέση μου με την πρωτοπορία, θα συνέδεα τον εαυτό μου με το Νταντά. Πιστεύω ακόμη ότι τα ντανταϊστικά μαγνέσματα περιείχαν πολλά από αυτά που ειπώθηκαν κι έγιναν στη συνέχεια. Η κριτική και αμφισβητούσα σκέψη εξετέλεσε μετά από μεγάλη διαδικασία τις ετυμηγορίες που διατύπωσε το Νταντά. Από το πρώτο μανιφέστο του 1918, σε καιρό πολέμου, το Νταντά καταδίκασε τη Δύση, τη λογική, το λογοκεντρισμό και τον ευρωπαϊοκεντρισμό. Με φρασεολογία θεληματικά παιδιάστικη: Νταντά το αρχικό και τελικό τραύλισμα. Ο Tristan Tzara, νέος και θορυβοποιός, διακήρυξε μεγαλόφωνα ότι η Ευρώπη, η σκέψη της και η πολιτική της δεν ήταν παρά ένα «μπουμ - μπουμ - μπουμ». Ακόμη και τώρα πιστεύω ότι αυτό πάει πολύ μακριά. Αυτός ο παιδιάστικος όρος φέρνει στο νου τα ταμπούρα της παιδικής ηλικίας, τα στρατιωτικά ταμπούρα, την ευγλωττία των πολιτικών και το θόρυβο των εκρήξεων. Όπως νομισματοποιήθηκε ο Nietzsche και ο Marx, έτσι και συζητήθηκε επί μακρόν κι εκτελέστηκε η καταδίκη της Δύσης. Tristan Tzara! Ο κεντρεχής με τα σπινθηροδόλα μάτια, ο Φάουστ και ο Μεφιστοφελής στον ίδιο άνθρωπο. Το Νταντά είναι η αρνητικότητα στο κατώφλι του σύγχρονου κόσμου. Στο βαθμό που η λέξη μοντερνικότητα έχει κάποιο νόημα, είναι το εξής: φέρει μέσα της, από την αρχή της, τη ριζοσπαστική αρνητικότητα, το Νταντά, αυτό το γεγονός που έλαβε χώρα σ' ένα καφέ της Ζυρίχης. Ο Tzara ισχυριζόταν ότι, στο ίδιο καφέ, ο Λένιν έπαιζε σκάκι για να περνά τον καιρό του, περιμένοντας την επανάσταση. Δεν ξέρω τι γράφτηκε για το Νταντά. Ξέρω μόνο ότι τώρα υπάρχουν τεράστια βιβλία για τον Tzara καθώς και για τους σουρρεαλιστές και για τόσους άλλους που έχω γνωρίσει. Δε μ' ενδιαφέρουν. Αυτό που σημάδεψε την αρχή του σύγχρονου κόσμου είναι τα τρία «μπουμ - μπουμ - μπουμ» του Tristan Tzara. Τελεία και παύλα.

— Υπήρχαν επίσης και τα τρία χτυπήματα του Max Jacob...²⁷

– Ναι, τον αγάπησα κι αυτόν πολύ. Λέω αγάπησα αλλά καλύτερα ας μετριάσουμε τη λέξη που μπορεί να φέρει σύγχυση. Είχα καθιερώσει τη συνήθεια να πηγαίνω να τον επισκέφτομαι με συνοδεία γυναίκας. Είχα την ατυχία να μην είμαι παιδεραστής. Λείπει μια χορδή από το τόξο μου. Αυτή η έλλειψη περιορίζε την επικοινωνία μου με τον Max, καθώς και με τους φίλους του, τον Jean Cocteau, που μύησε τον Max και μερικούς άλλους. Με τον Max, άρχιζε αμέσως το χούφτωμα. Στο Saint Benoît, έπρεπε πρώτα να ασελγήσεις και μετά να τρέξεις μαζί του στην κρύπτη και να ζητήσεις συγχώρεση από την Παρθένο. Στην αρχή είδα τον Max Jacob στα έσχατα της μιζέριας, σ' ένα δωμάτιο ξενοδοχείου της οδού Nollet. Έμενα τότε στην οδό des Arpennins, στη 17η περιφέρεια, όχι πολύ μακριά από την οδό Nollet. Αργότερα, τον επισκέφτηκα αρκετές φορές στο Saint Benoît. Πιστεύω ότι μπορούμε να πούμε για τον Max Jacob, όπως και για μερικούς άλλους και ίσως και για μένα, ότι μίλησε περισσότερο το έργο του παρά το έγραψε. Μ' αγαπούσε με τον τρόπο του και μου επαναλάμβανε σε κάθε συνάντηση ότι είχα κάτι να πω, να βρω μια λέξη ή μια φράση κλειδί, αλλά ότι θα μου 'παιρνε πολύ καιρό να τις βρω κι ότι ίσως να μην τις έβρισκα ποτέ. Κάθε έργο περιεχόταν γι' αυτόν σε μια φράση, αφορισμό ή ρητό, ή μάλλον σε ένα λόγο αθάνατο ή αιώνιο σαν τα λόγια του Θεού. Όπως ο Φάουστ του Γκαίτε, που περιέχεται σε μια διαταγή ή σε μια αποστροφή: «Σταμάτα, στιγμή, είσαι τόσο όμορφη».

Ο Μαξ μιλούσε χωρίς επιδεικτική ρητορική, χωρίς ευγλωττία, με ακρίβεια, ο λόγος του κυλούσε σαν ένας χείμαρρος εικόνων και συμβόλων. Ο κόσμος έφευγε λιγάκι απογοητευμένος γιατί δεν μπορούσε να του αντιτάξει λέξη, όμως έφευγε γοητευμένος. Διηγιόταν τη ζωή του. Για παράδειγμα, είχε μια δίκη: ένα αυτοκίνητο τον είχε χτυπήσει και τραυματίσει στο πόδι. Η διήγηση αυτής της δίκης κρατούσε ώρες, μια μέρα ολόκληρη. Έδλεπες το δυστύχημα, τους μάρτυρες, την αστυνομία, τον ασφαλιστή, το δικαστή και προπαντός το θύμα — το «θυσιασμένο», έλεγε ο Max — όλα να παρελαύνουν. Ήταν ένα μεγάλο μυθιστόρημα σε μορφή φούγκας με πολλές φωνές, που τ' ονειρεύομαι ακόμα και που ο ίδιος ο Max ονειρευόταν αλλά δεν το 'γραψε ποτέ. Διηγιόταν επίσης πως είχε εργαστεί σ' ένα μαγαζί σαν υπάλληλος και από περιέργεια έκλεβε από τις τσέπες των ανθρώπων την αλληλογραφία τους, πράγμα που του είχε στοιχίσει μια δυσάρεστη ιστορία. Με

τα κλεμμένα γράμματα συνέθεσε ένα είδος μυθιστορήματος που τον τίτλο του έχω λησμονήσει (πρέπει να ήταν *Filibuth ou la Montre en or*). Τα γράμματα που δημοσιεύονται σ' αυτό το μυθιστόρημα τα είχε λιγάκι μεταποιήσει, είναι όμως σχεδόν αυθεντικά. Η διήγηση της ζωής του μέσα στο μαγαζί, οι άνθρωποι που ψώνιζαν, το πραγματικό ή φανταστικό τους πορτρέτο, ήταν όλα τους θαυμάσια. Κάθε εκδοχή εμπλούτιζε και διαφοροποιούσε την προηγούμενη. Ο Max δεν είχε στο πλάι του μια γυναίκα για να τον επαναφέρει στην τάξη. Μπορούσε να επινοεί χωρίς επιτήρηση. Μπορούσε να μιλάει για ένα ανθρώπινο πλάσμα, για το πρόσωπό του, για τα ρούχα του, για τις κινήσεις του, για τις λέξεις του για απεριόριστο χρόνο.

Από τον Max αποκόμιζα μια ζωηρή αίσθηση της ανεξαντλητότητας του είναι, του πιο κοινότοπου φαινομενικά και εκείνου του πράγματος που ονομάζεται στη φιλοσοφία άπειρη ανάλυση. Κοντά του χανόμουν μέσα στην ενατένιση του ανείπωτου ατομικού.

Στον Max όμως υπήρχε και η ανάποδη πλευρά αυτής της συγκεκριμένης άποψης, μια πλευρά σχεδόν σουρρεαλιστική, παρόλο που απεχθανόταν τους σουρρεαλιστές: ήταν η μυστικιστική πλευρά. Αγνοώ τι λένε οι εξηγητές για τον Max Jacob, δεν έχω καιρό για χάσιμο. Μια μέρα μου εξέθεσε τη θεωρία του για το ποιητικό φαντασιακό. Γνώριζε την προέλευσή του. Στα λόγια του μπορούσε να μαντέψει κανείς την επίδραση αρχαίων κοσμολογιών, που είχαν περάσει διαμέσου του Swedenborg. Υπάρχουν ανάλογες θεωρήσεις στον Balzac επ' ευκαιρία του Αγίου Μαρτίνου και του Lambert. Ο Max περιέγραφε τους επτά ουρανοί, τις επτά ουράνιες σφαίρες πάνω από τη γη. Όπως και στην κοσμολογία του Θωμά του Ακινάτη και του Δάντη, υπήρχαν γι' αυτόν οι επτά υπόγειοι κύκλοι και οι επτά σφαίρες που φέρουν τους πλανήτες, μέχρι και η ακίνητη σφαίρα των άστρων, το στερέωμα. Περιέγραφε τις ροές που κατεβαίνουν από τους πλανήτες προς τη γήινη επιφάνεια και τα ουράνια όντα, τα εόντα, που διαμένουν σ' αυτές τις σφαίρες και πηγαиноέρχονται ανάμεσά τους, και τη γήινη σφαίρα. Γι' αυτόν, μια ποιητική εικόνα ήταν ένας άγγελος. Έκρινε την ποιότητα των εικόνων ανάλογα με τη σφαίρα απ' όπου ερχόταν ο άγγελος. Οι εικόνες που προέρχονταν από την έκτη σφαίρα ήταν πολύ πιο ωραίες, πιο ισχυρές και πιο καθαρές από τις εικόνες που προέρχονταν από τις προηγούμενες σφαίρες. Έβλεπε τον εαυτό του κάτω στον κόσμο, σαν μικρόκοσμο, σύνοψη του κόσμου.

Ποτέ δε θα μάθω αν εκείνη τη μέρα ο Max Jacob αυτοσχεδίαζε ή πίστευε σ' αυτή τη θεώρηση. Να ήταν μόνο μια στιγμιαία έμπνευση; Τα λόγια του μου είχαν φανεί πολύ δουλεμένα κι ακόμη περισσότερο γιατί τα είχε πει τη στιγμή της ρήξης μας, δεδομένου ότι μόλις είχε μάθει ότι ανήκα στο Κομμουνιστικό Κόμμα κι αισθανόταν φρίκη για τους Κόκκινους, όπως έλεγε. Ήταν πεπεισμένος ότι οι Κόκκινοι θα τον εξόντωναν. Τι φόβο που ένιωθε! Πώς φοβόταν και μισούσε τον Aragon! Κι αν σκεφτεί κανείς το τέλος του στο Drancy, τι τραγική ειρωνεία... Τη μέρα που στο Montargis, όχι μακριά από το Saint-Benoît, έμαθε ότι ήμουν μέλος του Κόμματος και μάλιστα ενεργό, μου εξέθεσε το όραμά του, κάπως προκλητικά, πράγμα που μου επιτρέπει να σκεφτώ ότι εκείνη τη μέρα δεν ήταν γι' αυτόν απλώς μια φαντασία της στιγμής. Αν κανείς μελετούσε μ' αυτή την έννοια το ποιητικό του έργο, ίσως να έβρισκε συσχετίσεις ανάμεσα σ' αυτό το όραμα και την ποίησή του. Μπορεί και να 'χει γίνει αυτό. Θέλω να πω ότι ο Max δεν προσέδιδε στις λέξεις και στις εικόνες αξία σημείων αλλά μηνυμάτων και αγγελιαφόρων. Περίεργο ανακάτωμα χριστιανικού μυστικισμού και παγανισμού. Αυτό το κοσμογονικό όραμα είναι ειδωλολατρικής, νεοπλατωνικής και αλεξανδρινής προέλευσης. Το θυμήθηκα βλέποντας ένα φιλμ του Buñuel, το *Γαλαξία*, μια περίεργη προέκταση της αρχαίας κοσμογονίας μέσα στο χριστιανισμό. Ο Γαλαξίας δεν είναι μια τυχαία μεταφορά, είναι ο τόπος προσκνήματος του Saint-Jacques-de-Compostelle και *Compostelle* είναι το πεδίο των άστρων. Οι άγγελοι μετέφεραν το σώμα του αποστόλου Ιακώβου²⁸ στο μέρος όπου συναντιούνται ο θόλος του στερεώματος, η θάλασσα και η γη. Οι ψυχές πέφτουν κατά μήκος του ουράνιου Γαλαξία στην επιφάνεια του στερεώματος, ανάμεσα στον Καρκίνο και στον Αιγόκερο. Οι ψυχές που μετά τη γέννησή τους έχουν πέσει σ' αυτή τη λωρίδα από γάλα ή σπέρμα προσγειώνονται στην επιφάνεια της κοιλάδας των δακρύων, το γήινο βόρβορο. Αν είναι ελαφρώς αιρετικές ή αποκλίνοσες, αυτές οι ψυχές δεν πάνε να ψάξουν τη σωτηρία στους ορθόδοξους δρόμους που οδηγούν στη Ρώμη ή στην Ιερουσαλήμ· ακολουθούν το γήινο Γαλαξία που τις οδηγεί στο Saint-Jacques-de-Compostelle. Από κει, αυτές ξαναεβαίνουν στον ουρανό έχοντας σωθεί· και κάθε ψυχή γίνεται αστέρι. Το ίδιο το προσκύνημα, με τους κινδύνους του, τις τρέλες του, τα όργιά του, είναι ακριβώς ο δρόμος της σωτηρίας. Τι ποιητική δύναμη κλείνεται μέσα σ' αυτές

τις εικόνες του χώρου που έχουν διασχίσει τους αιώνες! Δεν είναι διασκεδαστικό και κάτι παραπάνω από διασκεδαστικό, ν' ακολουθείς τα ίχνη των υπόγειων ρευμάτων, που έρχονται από πολύ μακριά και που συντρίβονται από τα επίσημα δόγματα; Δεν σταμάτησα να μιλώ γι' αυτά τα μεγάλα ρεύματα. Το ρεύμα της χαρούμενης γνώσης²⁹ είναι ένα από αυτά.

Στον Max Jacob σε μια στιγμή όπου μίλησε αποκαλύπτοντας τον εαυτό του επειδή απευθυνόταν σε μένα με τρόπο προκλητικό και περιφρονητικό, είδα να διαφαίνεται μια στιγμή της ποίησης. Ο Max Jacob, ο Tzara, ο Eluard και ενίοτε ο Breton μου προσφέρουν την πιο αποδεκτή εικόνα της μοντερνικότητας. Ο Max παρουσίαζε ή μάλλον προαισθανόταν την προσπάθεια ν' αποσπαστεί η γλώσσα από το φολκλόρ των προηγούμενων εποχών χωρίς όμως να τραυματιστεί αυτή ή να σκοτωθεί. Για όλους αυτούς τους λόγους υπέφερα από την εχθρότητα που μου έδειξε ο Max Jacob προς το τέλος της ζωής του.

— *Ας επανέλθουμε στους σουρρεαλιστές.*

— Επ' ευκαιρία των σουρρεαλιστών πρέπει να μιλήσω για την ομάδα «Philosophies». Ως ομάδα, είχαμε «επίσημες» επαφές μαζί τους. Μαζί γράψαμε και υπογράψαμε κείμενα και χειρόγραφα. Είχαμε σχεδιάσει τη δημιουργία ενός επαναστατικού κινήματος που θα εκτεινόταν πέρα από το μέτωπο της κουλτούρας όπως το λένε σήμερα. Θέλω να πω ότι η ομάδα των φιλοσόφων συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν της δημιουργίας του περίφημου σουρρεαλιστικού Κέντρου. Στη συνέχεια, αποφασίσαμε μαζί τη συλλογική προσχώρηση στο Κομμουνιστικό Κόμμα, σχέδιο που πραγματοποιήθηκε, αν και όχι ταυτόχρονα.

Ως ομάδα προσπαθήσαμε να διαφοροποιηθούμε από τους σουρρεαλιστές. Θέλαμε ένα μέτωπο κοινό μαζί τους, διαφυλάσσοντας την πρωτοπορία μας ως φιλοσόφων σε σχέση με την ομάδα των ποιητών, αν και η φιλοσοφία και η ποίηση δε μου φάνηκαν ποτέ απόλυτα διαχωρισμένες. Υπήρχαν όμως και έντονες διαφωνίες. Θα εκθέσω την κυριότερη. Αυτό που από την αρχή μου είχε αρέσει στον Tristan Tzara ήταν ότι μπορούσε ν' απαλλαγεί από το γράψιμο. Το έργο του ήταν η ζωή του και η ζωή ήταν το έργο του, δηλαδή ένας ορισμένος τρόπος ζωής. Ήταν αυτός που μου 'μαθε αυτή την ιδέα, για μένα πολύ βασική, ότι το έργο

είναι το ζην κι ότι το έργο μέσω του γραψίματος είναι υποδεέστερο από το στυλ ζωής. Αυτό το αίτημα υπονοούνταν για πολύ καιρό στις σχέσεις μου με τους σουρρεαλιστές. Πιστεύαμε ότι ήμασταν ριζικά επαναστάτες εξαιτίας αυτής της ελπίδας και της θέλησης που συνεπαγόταν η άρνηση του υπάρχοντος κόσμου. Θα ήθελα ν' αποκαταστήσω, εν παρόδω, μια αλήθεια που δε θα την έλεγα ιστορική, αυτό θα 'ταν επιτηδευμένο. *Ν' αλλάξουμε τη ζωή!* Η επιτυχία αυτού του σχεδίου και η γενίκευσή του, πενήντα χρόνια περίπου μετά την εμφάνισή του, δε με εξέπληξαν καθόλου. Κι εδώ ακόμα, αφού μπήκα επικεφαλής, μετά τραδήχτηκα στο πλάι του δρόμου και είδα να παρελαύνει ο κύριος όγκος του στρατεύματος. Αυτό που με εκπλήσσει δεν είναι η επιτυχία, είναι η μακριά αναμονή. Σ' αυτό το σημείο, ν' *αλλάξουμε τη ζωή*, ήμουν εντελώς σύμφωνος με τον Tzara, περισσότερο απ' ό,τι με τους σουρρεαλιστές. Από την αρχή όμως έβλεπα τη δυνατότητα μιας σύγκρουσης στους κόλπους τους: ανάμεσα στη λογοτεχνική θέληση για εύρεση μιας γραφής, και στο ουσιαστικό σχέδιο για αλλαγή της ζωής υπήρχε χάσμα. Δηλαδή, οι συνομιλίες, οι διαπραγματεύσεις, οι φιλίες, οι έχθρες εκτυλίχθηκαν μέσα σε μεγάλη σύγχυση επειδή το βασικό σχέδιο που αφορούσε το δίωμα δεν έφτανε ποτέ σε μια εννοιολογική σαφήνεια, τέτοια που θα μας επέτρεπε να συζητήσουμε γι' αυτό ανοιχτά. Θα μπορούσα να πω ότι η κριτική της καθημερινής ζωής δεν ήταν στο πρόγραμμα. Οι επαφές πολλαπλασιάστηκαν από το 1923 ή 1924 — οι χρονολογίες μου διαφεύγουν, θα χρειαστούν ακαδημαϊκές έρευνες για να εντολιστούν — αλλά θυμάμαι πολύ καλά τις πολύ ζωηρές συζητήσεις που κατέληξαν στη δημιουργία του σουρρεαλιστικού Κέντρου, στην οδό Jacques-Callot. Παραβρέθηκα στην αρχική συγκέντρωση όπου έπαιξα ρόλο ολέθριο, για τον οποίο ακόμη ντρέπομαι. Οι φίλοι μου της ομάδας «Philosophies» συναντήθηκαν κατ' επανάληψη, για ν' αποφασίσουν αν θα συμμετείχαμε ή όχι στο επαναστατικό Κέντρο. Στην ομάδα μας, η ηγεσία ανήκε στον Pierre Morhange εξαιτίας του ιδιότυπου μυστικισμού του. Ήταν φιλόσοφος αλλά απίστευτα εμποτισμένος από τον ιουδαϊσμό. Μου εξηγούσε την πιο ωραία από τις ιουδαϊκές παραδόσεις, δηλαδή ότι κάθε αγόρι, σε κάθε οικογένεια, και κυρίως κάθε πρωτότοκος γιος, είναι ίσως ο Μεσσίας. Δεν είναι μόνο το ότι αυτός ο πρωτότοκος γιος μπορεί να είναι προφήτης ή δίκαιος, γιατί χρειάζονται δίκαιοι για να συνεχίσει την πορεία του ο κόσμος

διαφορετικά θα αφανιζόταν, αλλά και το ότι κάθε αγόρι μπορεί να γίνει ο Μεσσίας· επομένως όλοι οι γονείς και όλα τα αρσενικά παιδιά πρέπει ν' αναρωτηθούν μήπως η έλευση του Μεσσία δεν είναι και τόσο μακρινή. Αρκετές φορές είπα μέσα μου ότι ο φίλος μου ο Pierre Morhange δεν θεωρούσε τον εαυτό του προφήτη αλλά Μεσσία, έχοντας βέβαια κάποιες αμφιβολίες και φόβους. Αυτό προσέδιδε και στα πιο ασήμαντα λόγια του ένα είδος παραληρηματικού μεγαλείου. Ανήγγειλε την έλευση ενός ποιητή που θα μιλούσε όπως ο Χριστός και καλύτερα. Κάθε λόγος του είχε απεριόριστο αντίκτυπο. Ούτε ο Breton, ούτε ο Eluard, ούτε εκείνος ο ιδιοφυής γερο-γάιδαρος ο Claudel, ούτε ο Apollinaire, κι ακόμη λιγότερο ο Baudelaire, που ο Morhange τον έβρισκε χυδαίο όπως και τη μουσική του Massenet, δεν ανταποκρίνονταν σ' αυτή την προσδοκία. Ο Rimbaud μπορούσε να θεωρηθεί ο πρόδρομος, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής αυτού του Μεσσία-ποιητή που ήταν για την ποίηση ό,τι ο Lenin για την επανάσταση. Η επανάσταση διαμέσου της ποίησης — αυτό το θέμα τον έφερνε πολύ κοντά στους σουρρεαλιστές. Το σχέδιό του ήταν να βρει εκφραστικά σχήματα σαν κι αυτά του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού — εγώ θα έλεγα του Ζαρατούστρα, αλλά κανείς από τους φίλους μου δεν είχε την ίδια γνώμη — σχήματα πολύ απλά στο πρότυπο των Μακαρισμών: «Μακάριοι οι θρηγνούντες...». Αυτές τις φόρμουλες τις δοκίμαζε πάνω σε μας, στους φίλους του· καμιά φορά ήταν γελοίο, άλλοτε δραματικό. Η μοναδική που βρήκε και που αποτέλεσε τον τίτλο της συλλογής των ποιημάτων του ήταν: «Η ζωή είναι μοναδική». Πράγμα που γι' αυτόν σήμαινε ότι δε ζούμε παρά μια φορά, ότι οι στιγμές δεν ξανάρχονται ποτέ, ότι η παγκόσμια ζωή περιέχει την ενότητα του ανθρώπινου είδους. Ο Morhange περίμενε ότι μια τέτοια φόρμουλα θα άλλαζε τον κόσμο. Κι αυτό μου φαινόταν υπερβολικά αφελές.

Οφείλω να πω ότι όλοι συμμεριζόμασταν την ίδια αφελή πίστη, συμπεριλαμβανομένων και των σουρρεαλιστών. Μια εποχή άρχιζε, μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου. Όλοι μας είχαμε πιστέψει ότι μια αληθινή λέξη, μια ουσιαστική κουβέντα μπορούσε ν' αλλάξει τον κόσμο, τους ανθρώπους και τη ζωή. Μια κουβέντα του είδους: «Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε». Ο καθένας έψαχνε να βρει τη δική του Κουβέντα, εκείνη για την οποία ένιωθε πως ήταν γεννημένος. Όταν συνάντησα τον Morhange στη Σορδόνη το 1922, ετοίμαζε σαν και μένα, το δίπλωμα ανωτάτων

σπουδών με θέμα το Σημείο. Το πρώτο ντανταϊστικό μανιφέστο θέτει άλλωστε πολύ έντονα το ζήτημα της γλώσσας. Αυτό πρέπει να το 'χουμε υπόψη μας για να καταλάβουμε το συνολικό κίνημα στα μέσα του αιώνα κι όχι το έργο του τάδε ή του δείνα ή τι σκέφτηκε αυτός ή εκείνος. Το ζήτημα της γλώσσας τέθηκε ήδη από την αρχή. Ποια αρχή; Της μεγάλης κρίσης της Δύσης. Η γλώσσα καταρρέει κι αυτή, μαζί με τις υπόλοιπες αναφορές. Η βεβαιότητα του λόγου κονιορτοποιείται και καθίσταται προβληματική. Γιατί; Δεν είναι η κατάλληλη στιγμή και το κατάλληλο μέρος για ν' απαντήσω σ' αυτή την ερώτηση. Τη θέτω απλώς και επιστρέφω στις διαπραγματεύσεις γύρω από το επαναστατικό Κέντρο. Σε μια συγκέντρωση της ομάδας μας, ο Pierre Morhange αποφάσισε ότι δεν θα έπρεπε να συγχωνευτούμε με τη σουρρεαλιστική ομάδα, και για να αποφύγουμε τη συγχώνευση θα διατυπώναμε επιφυλάξεις όσον αφορά ένα βασικό ζήτημα. Ποιο; Το ζήτημα του Θεού. Εγώ επιφορτίστηκα να το ανακοινώσω τη μέρα της ίδρυσης του Κέντρου. Οφείλω να πω ότι ντρεπόμουν γι' αυτή την αποστολή. Άλλη μια μικρή αντίφαση. Στη διάρκεια της συνεδρίασης άκουσα γιουχαίσματα. Φανταστείτε τον Crevel και τον Benjamin Péret που ήταν εκεί... Μόνο ο Eluard έδειξε κάποια επιείκεια για την ανακοίνωσή μου. Εγώ ντρεπόμουν και θα είχα κάνει εκείνο που δεν ονομαζόταν ακόμη αυτοκριτική, αλλά μου είχαν αναθέσει μια απόστολή κι εγώ την εκπλήρωσα. Αυτό που με είχε εντυπωσιάσει ήταν ο θάνατος του Θεού κι όχι η επίκληση του Θεού. «Θεέ, οστό μου και ράχη μου»³⁰ έλεγε λυρικά ο Pierre Morhange.

Δεν θυμάμαι ποια μέρα με κάλεσε ο André Breton στο σπίτι του για να με υποβάλει σε μια εξέταση που ήταν αδύνατο να μη μου θυμίσει εκείνη που είχα υποστεί μερικά χρόνια πριν, από τον υποψήφιο πεθερό μου. Πήγα δύο ή τρεις φορές σπίτι του, στην οδό Fontaine. Από την πρώτη φορά, ήταν υπερβολικά αυστηρός: «Τι έχετε διαβάσει;» Δεν τόλμησα να του πω ότι είχα διαβάσει Νίτσε και ότι τον είχα επιδοκιμάσει, γιατί αυτό μ' έφερνε σε δύσκολη θέση όσον αφορά την υπόθεση του Θεού, θέλω να πω το Θεό ως υπόθεση. Κι ενώ η αντίφαση ανάμεσα στο χριστιανικό Θεό και στο σύγχρονο κόσμο δεν ήταν πια δική μου αντίφαση, η επιθεώρηση *Philosophies* είχε δημοσιεύσει μια έρευνα για το Θεό με μεγάλο αντίκτυπο και πολλές απαντήσεις λιγότερο ή περισσότερες γελοίες. Ο Morhange, δέσμιος του ιουδαιοχριστιανικού μύθου, διχάστηκε στη συνέχεια ανάμεσα στο Κομμουνιστικό Κόμμα και

στο σιωνιστικό κίνημα. Ενώ ήταν προορισμένος από την ιδεολογία του να γίνει σιωνιστής, προσχώρησε μαζί με την ομάδα στο Κ.Κ.Γ. Φανταστείτε αυτόν το διχασμό: ο ποιητικός Μεσσίας πολιτικά εσταυρωμένος... Επανέρχομαι στη συζήτηση με τον Breton. Μου έδειξε ένα βιβλίο πάνω στο τραπέζι, τη μετάφραση της *Λογικής* του Hegel από τον Vega, μια αρκετά κακή μετάφραση, και είπε κάτι περιφρονητικό του είδους: «Ούτε αυτό το διαβάσατε, ε;» Μερικές μέρες αργότερα, βάλθηκα να διαβάζω Hegel κι έγινα έφτασα στον Marx.

Ο σουρρεαλιστής με τον οποίο είχα τις περισσότερες σχέσεις ήταν ο Eluard. Του είχαν αναθέσει να με βοηθάει και να μ' επιβλέπει. Είχα παραβρεθεί επίσης σε ορισμένες δοκιμασίες μύησης στην ομάδα. Στην πρώτη παρουσίαση του *Soulier du Satin* στο θέατρο Champs-Élysées, είδα κάποιον να σηκώνεται και να βρίζει, με τρόπο υπέροχα χονδροειδή, ορισμένους από το κοινό, ιδιαίτερα μερικές κυρίες με ωραία εμφάνιση. Σκέφτομαι μήπως ήταν ο Georges Sadoul, ο συγγραφέας της μεγάλης *Ιστορίας του κινηματογράφου*. Παραβρέθηκα στη δοκιμασία που συνίστατο στο να πλησιάσει ο υποψήφιος τα κορίτσια στο δρόμο ντυμένος με ράσο. Διασκεδάσαμε πολύ. Η ομάδα «Philosophies» συμμετείχε σε μερικά ωραία σκάνδαλα. Για παράδειγμα, στο δείπνο Saint-Pol Roux, στο Closerie des Lilas. Μα όλα αυτά είναι πια πασιγνώστα. Ο Eluard είχε πάντα την άπειρη καλοσύνη ενός μεγάλου αδελφού, έναν τόνο κατευναστικό, ενώ ο Breton σε κάθε του φράση είχε το ύφος του ανθρώπου που καθορίζει για τους αιώνες των αιώνων τη σουρρεαλιστική ορθοδοξία. Δεν ήταν άλλωστε τυχαίο που διάβαζε Hegel: το υπερπραγματικό έχει μια σχέση διαλεκτική με το πραγματικό, δηλαδή σχέση πάλης και ενότητας, εφόσον δεν υπάρχει ενότητα χωρίς πάλη ούτε πάλη χωρίς ενότητα. Αγνοώ αν οι αναρίθμητοι εξηγητές έχουν επισημάνει αυτή τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο πραγματικό και το υπερπραγματικό καθώς επίσης και τη σχέση ανάμεσα στη γεγκελιανή διαλεκτική και την εικόνα του υπερπραγματικού. Οι παραθέσεις του Hegel που συναντιούνται ιδίως στον *Τρελό Έρωτα* το αποδεικνύουν πολύ καλά. Το σημαντικό για μένα ήταν κάπως αργότερα — το λέω αυτό εν παρόδω — η διερώτηση πάνω στο σουρρεαλιστικό φαντασιακό επ' ευκαιρία της αλλοτριώσης. Ανακάλυπτα αυτή την έννοια, που έχει σχέση μ' ένα σχέδιο απο-αλλοτριωτικό, στον Hegel και στον Marx. Απ' ό,τι κατάλαβα, για τον Breton, η ποιη-

τική εικόνα, η σουρρεαλιστική εικόνα, έπαιζε ένα ρόλο απο-αλλοτριωτικό, είχε λοιπόν επαναστατική σημασία: η επανάσταση διαμέσου της ποίησης. Όμως δεν κατάφερα ν' αναγνωρίσω, κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας, έναν τέτοιο ρόλο στην ποιητική εικόνα. Σ' αυτό οφείλεται και η αναζωπύρωση της θεωρίας της αλλοτριώσεως.

Στον Eluard, που ήταν λιγότερο δογματικός από τον Breton και περισότερο ποιητής, υπήρχε μια συνεχής προσπάθεια κατανόησης. Οι δικές του ερωτήσεις έφεραν πάντα τη σφραγίδα της καλοσύνης του, αυτό που ο Apollinaire ονομάζει ένθερμη καλοσύνη. Οι σουρρεαλιστές ήθελαν να ξέρουν ποιος ήμουν, τι έκανα, πώς ζούσα. Ο Eluard μου έθετε ερωτήσεις με τρόπο ελάχιστα εξεταστικό έτσι ώστε δεν είχα ποτέ την αίσθηση ότι υποβαλλόμουν σε ανάκριση. Ήμουν σύμφωνος με αυτές τις συνομιλίες κάτω από τέτοιες συνθήκες. Ο Eluard ήταν μια σημαντική παρουσία. Συνέχισα να τον συναντώ και τον ξαναείδα λίγο πριν το θάνατό του. Ορισμένες από τις εκμυστηρεύσεις του — ήταν άραγε εκμυστηρεύσεις; — μου έλειψαν. Μετά από μια συζήτηση για τον Spinoza, για τη διδλική και μεσσιανική παράδοση, μου είπε: «Δεν ξέρω τι είναι το άπειρο. Δεν ξέρω εξίσου τι είναι το πεπερασμένο. Ζω ανάμεσα στο πεπερασμένο και στο άπειρο, στο δικό μου πεδίο, που είναι ίσως η αμφισημία. Είμαι Νορμανδός³¹. Με τη ζωή, μ' ό,τι υπάρχει στη ζωή, έχω ιδιότυπες σχέσεις: προχωρώ με τεχνάσματα. Παίρνω λίγο απ' όλα. Αγνώω το απόλυτο». Μια άλλη φορά, σχολίασε το στίχο του Apollinaire: «Θεέ μου, πόσο όμορφος είναι ο πόλεμος!» μ' έναν τρόπο που με άφησε εμβρόντητο, κάπως έτσι: Μου εξήγησε ότι η ανία γινόταν τόσο μεγάλη ορισμένες εποχές, που ο πόλεμος γίνεται δεκτός σαν λυτρωτής. Το θυμάμαι γιατί είχα προσεγγίσει αυτό το θέμα αρκετά άτολμα σ' ένα βιβλίο που έγραψα σε συνεργασία με μια γυναίκα, ένα μυθιστόρημα που κυκλοφόρησε με τον τίτλο: *Le Mauvais Temps*. Δεν υπέγραψα αυτό το βιβλίο, αλλά είχα συνεργαστεί στη συγγραφή του. Η δειλία, η έλλειψη θάρρους, μ' εμπόδισαν να προχωρήσω σ' αυτό το θέμα μέχρι τα άκρα. Το βιβλίο κυκλοφόρησε το 1934.

Όσο για τον *Agaton*, η φίλια μας πολύ γρήγορα χειροτέρευσε από τη στιγμή που κατάλαβα ότι ήξερε περισσότερα από μένα κι από οποιονδήποτε άλλο στη Γαλλία για τον Stalin και το σταλινισμό. Κυρίως τα έμαθα από την Elsa Triolet. Όταν έχεις την αίσθηση ότι πιάστηκες κορόιδο από ένα φίλο ή από ένα σύντροφο,

η φιλία χάνεται μαζί με την εκτίμηση. Ο Agagon; Ένας καλός συγγραφέας, ίσως. Δε με νοιάζει. Γνωρίζετε ήδη τι σκέφτομαι για τη λογοτεχνία, για τη ματαιοδοξία της, για τις απάτες της. Γνωρίζετε τι σκέφτομαι ιδιαίτερα για το μυθιστόρημα, αυτό το είδος που βρίσκεται σε πλήρη παρακμή, και όμως προωθείται ακατάπαυστα από μια χονδροειδή διαφήμιση. Από το έργο του Agagon, από τα έργα μερικών συγγραφέων της εποχής μας, θα αντλούσα μάλλον τα επιχειρήματα μιας πολεμικής ενάντια στον άνθρωπο των γραμμάτων. Πριν τον πόλεμο, μια κοινή εμπειρία μ' έφερε κοντά στον Agagon: η κριτική του σουρρεαλισμού. Η ποίηση, η εικόνα, το σύμβολο δεν ελευθερώνουν. Δεν προσφέρουν παρά ένα ομοίωμα της ελευθερίας. Αυτό δεν συνεπάγεται ότι θα πρέπει να εμπιστευτούμε απόλυτα την πολιτική ή, αν θέλετε, να κάνουμε την πολιτική ένα απόλυτο, για να κατακτήσουμε την ελευθερία. Η πολιτική αλλοτρίωση δεν αντικαθιστά επωφελώς τη λογοτεχνική αλλοτρίωση.

Αυτό που εκτιμούσα σε ορισμένους σουρρεαλιστές ήταν το στυλ της ζωής. Όπως και στο Νταντά. Ο Eluard μεταμόρφωσε την καθημερινότητα με την ποίησή του. Επειδή ίσως του είχα μεγάλη αγάπη, κάθε φορά που έμπαινε σ' ένα δωμάτιο, έβρισκα ότι δεν έμπαινε σαν άλλους. Ήταν αυτό η φυσικότητα; Η απλότητα, όπως λένε συνήθως; Ήταν η παρουσία ή το στυλ; Ακτινοβολούσε. Η πιο μικρή του κίνηση, η πιο ασήμαντη κουδέντα αποκάλυπταν ένα είδος ποιητικής χάρης. Ενώ ο Breton πίστευε ότι διαμέσου του ποιήματος και της ποίησης έφτανε σ' ένα απόλυτο, ο Eluard αρκούσαν, πράγμα που δεν ήταν και λίγο, στο να μεταμορφώνει το καθημερινό. Αυτή η μεταμόρφωση της καθημερινής ζωής μ' έκανε να επικοινωνώ με το σουρρεαλισμό διαμέσου του Ελνάρ. Αυτό το μήνυμα το μεταβίβασα, πολύ αργότερα, στους καταστασιακούς.

Κατά τη γνώμη μου, ο σουρρεαλισμός εξαντλείται γύρω στα 1930 ως vertu³², με τη νιτσεική σημασία του όρου. Χάνεται κι αυτός μέσα στο τέλμα της πολιτικής ζωής και σε συζητήσεις μεταξύ δογματισμών. Από τη στιγμή που ο André Breton σύναψε σχέσεις πρώτα με το Κόμμα και μετά με τον τροτσισμό, εγκατέλειψε το σχέδιο μιας άλλης ζωής, αν και αυτό το σχέδιο διαφαίνεται ακόμη στη *Νάντια* ή στον *Τρελό Έρωτα*. Κατευθύνεται πια, μέσω της πολιτικής διάψευσης, προς την *Αρκάνα*, αυτόν το νεορομαντισμό του σκοτεινού, του ασυνείδητου, που δεν είναι πια ένας τρόπος

ζωής αλλά η διαρκής επίκληση μιας μαγείας, ή καλύτερα μιας μαγγανείας. Η αλλοτριώση διαμέσου της εικόνας και μέσα στο φανταστικό επιβεβαιώνεται. Από την αρχή κιόλας, από το 1925, διαπίστωσα ότι οι σουρρεαλιστές ήταν πιασμένοι σε μια αντίφαση, την οποία ανέφερα ήδη και στην οποία θέλω να επιμείνω πριν προχωρήσω: την αντίφαση ανάμεσα στη λογοτεχνία, στη γραφή, από τη μια πλευρά, και στη ζωή, στο ζωντανό έργο, στη ζωή ως έργο, από την άλλη. Τους είδα να γίνονται λογοτέχνες. Άλλωστε, ο Tristan Tzara δε σταμάτησε να μου το λέει, και το 'χε γράψει σε τόνο πολεμικής υποστηρίζοντας την ιδέα μιας μη λογοτεχνίας. Ο Tzara έγραφε όλο και λιγότερο, φανταζόταν δραματικούς αυτοσχεδιασμούς, έργα που πιστεύω ότι δεν τα είχε ολοκληρώσει. Τέτοιο ήταν το έργο που παίχτηκε το 1929 — εγώ δεν το είδα — στο θέατρο Chapms-Elysees, σ' ένα κοινό της υψηλής κοινωνίας: *Mouchoirs de Nuages*. Σκέφτομαι ότι οι ηθοποιοί αντιμετώπισαν σαν *commedia dell' arte* ένα κείμενο που περισσότερο υποδείκνυε παρά προδιέγραφε τους ρόλους. Τουλάχιστον αυτό μου είπε ο Tzara, που δεν έγραφε σχεδόν καθόλου και που συνέλαβε το *Mouchoirs de Nuages* με σκοπό να δγάλει λεφτά, γιατί μόλις τα είχε χαλάσει με μια γυναίκα και είχε κάποια προβλήματα. Πρέπει να προσθέσω ότι ποτέ δεν εγκατέλειψα μια κριτική στάση, αυτή του φιλοσόφου, απέναντι στους φίλους μου, τόσο απέναντι στον Max Jacob, όσο και στον Tristan Tzara ή στον Eluard.

Σύμφωνα με τη νιτσεική ιδέα ότι κάθε πρόσωπο είναι μια μάσκα και ότι οι μάσκες πέφτουν η μια μετά την άλλη, αναρωτιόμουν πάντα ποιο μέρος της κωμωδίας ενυπήρχε στις χειρονομίες και στις πράξεις τους, ποιο ρόλο ετοιμάζονταν να παίξουν. Κάτω απ' αυτό το νιτσεικό βλέμμα, ο Max Jacob δεν ήταν παρά ένας μικρός γελωτοποιός, ένας τρελάκιος του Θεού. Ο Eluard και ο Tzara αντιστέκονταν καλύτερα και παρ' όλα αυτά παρέμεναν για μένα αινιγματικοί. Είδα τον Tristan Tzara να γράφει σ' ένα τραπέζι καφενείου, να τσαλακώνει και να πετάει το χαρτί και κατόπιν να δηλώνει: «Μόλις έγραψα ένα ποίημα...» Αναρωτιόμουν μέχρι ποιου σημείου ήταν προσποιητή αυτή η περιφρόνηση της γραφής και της λογοτεχνίας και αν στ' αλήθεια είχε γράψει ένα ποίημα. Έλεγα μέσα μου: Μόλις γυρίσει στο σπίτι του, θα καθίσει στο τραπέζι, θα θυμηθεί το ποίημά του και θα το γράψει για να μείνει για τις επόμενες γενιές. Προσποιητή ή όχι, η στάση αυτή είχε κάποιο νόημα. Την περιφρόνηση για τη λογοτεχνία, για κάθε γράψι-

μο που δεν ήταν πειραματικό και προπαντός για την απόλυτη γραφή του ανθρώπου των γραμμάτων την έχω διαφυλάξει. Μετά από τόσα χρόνια δεν κατάφερα ακόμη να διαβάσω ένα μυθιστόρημα. Δεν κατάφερα ποτέ να διαβάσω πολλά έργα που ν' ανήκουν σ' αυτό που ονομάζουμε λογοτεχνία, εκτός από μερικά, τα πιο σπουδαία. Είναι υπεροπτικό από μέρους μου να λέω ότι αυτά τα έργα, τα πιο σπουδαία, μου χρησιμεύουν ως κριτήριο. Γιατί είναι σπουδαία; Επειδή αναταράσσουν τα ήσυχα και αδρανή τμήματα του διώματος, επειδή εισάγουν κατιτί μέσα στον ιστό του διώματος. Νιώθω τον πειρασμό να ονομάσω αυτά τα μετα-λογοτεχνικά έργα. Ονόματα; Τίτλοι; Σκέφτομαι προφανώς τον *Ζα-ρατούστρα*, τον *Δον Κιχώτη* και τον *Pascal*. Εδώ κατατάσσω και τα γράμματα του *Diderot* στη *Sophie Volland*. Και κατόπιν τη *Ζωή του Ανρί Μπουβάρ* και τις *Αναμνήσεις Εγωτισμού*³³. Βεβαίως ο *Stendhal* διηγιόταν τη ζωή του. Εμφανίζεται εδώ ως υποκείμενο: τι πελώριο εγώ! Η αφήγησή του είναι γραμμική κι ωστόσο δεν σε κάνει να πλήττεις ούτε λεπτό. Στον *Flaubert* μόνο ο *Μπουβάρ* και *Πεκυσέ* μ' ενδιαφέρει, γιατί ο *Flaubert* σ' αυτό το βιβλίο έθιξε κάτι το περίεργο, το γράφειν και τη γραφή. Στο *Μπουβάρ* και *Πεκυσέ* ανακαλύπτω την έννοια της γραφής, γιατί ο *Μπουβάρ* κι ο *Πεκυσέ* είναι άνθρωποι του γραψίματος, που ζουν απ' αυτό· είναι αντιγραφείς, γραφειοκράτες, που επιθυμούν να δγουν από τη γραφειοκρατία αλλά ξαναπέφτουν σ' αυτή. Μια κατάσταση πολύ συνηθισμένη!... Γνώρισα ανθρώπους των γραμμάτων που έβγαλαν από τη μύγα ξίγκι, που μετέτρεψαν σε χρήμα κάθε σελίδα, που έγραψαν, που δούλεψαν για την αγορά. Δεν ξέρω πώς να εκφράσω την περιφρόνησή μου γι' αυτού του είδους τη δραστηριότητα. Αλλά επιτέλους, ο καθένας κερδίζει το ψωμί του όπως μπορεί. Όσο για κείνους για τους οποίους το γράψιμο τείνει να γίνει ένα απόλυτο, τους λυπάμαι, γιατί βρίσκονται γρήγορα αντιμέτωποι με το θάνατό τους.

Η γραφή; Διάβασα αρκετά πράγματα απ' αυτά που γράφτηκαν για τη γραφή. Εδώ και πάνω από είκοσι χρόνια, διερωτώμαι μαζί με τον *Roger Vaillant*, με τον οποίο με συνδέει μια μεγάλη φιλία και μια μεγάλη συνηγορία, τι προσφέρει και τι αντιπροσωπεύει η γραφή. Αναρωτιόμαστε επίσης τι θα 'πρεπε να κάνουμε με τη φιλοσοφία, τι θα 'πρεπε να κάνουμε με την ιστορία. Όσον αφορά τη γραφή, ο *Roland Barthes* έβαλε το πρώτο στέρεο λιθάρι, με την έννοια του «δαθμού μηδέν», εδώ και είκοσι χρόνια περίπου. Αυ-

τή η έννοια δεν αντιστοιχεί ακριβώς στην εμπειρία μου, εφόσον αυτοί που γράφουν για τη γραφή είναι όλοι ειδικοί της συγγραφικής δραστηριότητας και, περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά, κάνουν την απολογία της. Φετιχοποιούν τη γραφή, την κάνουν πρακτική, εξειδικευμένη και προνομιούχα, επομένως ελιτίστικη, πράγμα που μ' ενοχλεί. Ακόμη κι ο πιο εκλεπτυσμένος ανάμεσά τους, ο Roland Barthes, δε νομίζω ότι μπορεί να απαλλαχτεί απ' αυτή τη μομφή, παρόλο που διορθώνει τον ελιτισμό του με μια επιδέξια αυτοκριτική. Ο βαθμός μηδέν της γραφής; Δηλώνω ειρωνικά ότι θα 'θελα να μείνω σ' αυτόν. Ο βαθμός μηδέν μου αρκεί. Όχι πια ρητορική. Για να επιτεθώ στον καπιταλισμό, ν' αναλύσω το κράτος, να περιγράψω τον εργαλειικό χώρο του μοντέρνου καπιταλισμού ή το νέο καταμερισμό της παραγωγικής εργασίας σε παγκόσμια κλίμακα, δε χρειάζεται να ελευθερώσω τα σημαίνοντα και τα σημαινόμενα, αλλά απλώς να επεξεργαστώ τις έννοιες και να εισαγάγω μερικές καινούριες.

Εύχομαι λοιπόν να γράψω στο μηδέν βαθμό, σαν τον Balzac ή τον Stendhal, όπως εύχονταν πιθανόν και οι δυο τους να γράψουν στο στυλ του Αστικού Κώδικα. Όσο για την επανάσταση διαμέσου της γραφής και μέσα στη γλώσσα, τι μυστικοποίηση! Τι παριζιάνικη κοσμικότητα!

Το Κόμμα

– Είπατε ότι σ' όλη σας τη ζωή έχετε υποφέρει από μια σημαντική αντίφαση. Την κλίση σας για την αίρεση και τον ατομικισμό από τη μια πλευρά, και την αγάπη, την ανάγκη για πειθαρχία από την άλλη. Κι ωστόσο γίνατε κομμουνιστής και μέλος του Κόμματος. Πώς διώνετε μια τέτοια αντίφαση καθημερινά;

– Είναι καιρός, πράγματι, να διακόψουμε την κουβέντα μας για την πρωτοπορία και ν' ασχοληθούμε μ' αυτή τη γενναία οπισθοφυλακή που καλύπτει εδώ και περισσότερο από μισό αιώνα τη στρατηγική οπισθοχώρηση της εργατικής τάξης. Η ερώτησή σας αγγίζει ένα νευραλγικό σημείο. Πώς να συμφιλιώσεις την πειθαρχία που απαιτείται από τη δράση με τον αυθορμητισμό και κυρίως με τον εσωτερικό αυθορμητισμό, με το διονυσιακό χάος; Αυτή η δυσκολία, αυτή η αντίφαση δεν είναι αποκλειστικά δικές μου, έχουν γενική ισχύ. Όσον αφορά εμένα, αν έχω υιοθετήσει το μαρξισμό στο θεωρητικό επίπεδο, το έκανα στο όνομα μιας θέσης που είχε ακυρωθεί προ καιρού από τον Stalin και το σταλινισμό· τη θεωρία της βαθμιαίας εξαφάνισης του κράτους, την οποία ανακάλυψα με αξέχαστη χαρά από την πρώτη κιόλας ανάγνωση του Marx, του Engels και του Lenin. Ο μαρξισμός μου φάνηκε σαν ριζική κριτική του κράτους και τέτοια εξακολουθεί να παραμένει για μένα, μισόν αιώνα αργότερα. Διαβεβαιώνω επίσης ότι ανάμεσα στον Marx και στους προκατόχους του, ανάμεσα στον Marx και στον Hegel, υπάρχει μια τομή πολιτική και όχι φιλοσοφική ή επιστημολογική. Θα ήθελα να το δροντοφωνάξω παντού για ν' αποφύγω δύο κινδύνους: ο πρώτος είναι ότι αυτή η αλήθεια εξαφανίζεται μέσα στις υποτιθέμενες επιστημολογικές διασαφήσεις· ο δεύτερος είναι ότι εκχυδαίζεται όταν ξεπέφτει στη δημόσια σφαίρα. Μέσα σε μισό αιώνα, ούτε το φως που ήλθε από τον Marx, ούτε ο φωτισμός του μαρξιστή, για να χρησιμοποιήσουμε αυτές τις μεταφορές, δεν έχουν αλλάξει, εφόσον η θέση της βαθμιαίας εξαφάνισης του κράτους περιέχει την κεντρική κριτική του σταλινισμού ως απόκλιση και αναθεώρησης του μαρξισμού.

Ανάμεσα στον Marx και στον Bakunin δεν υπάρχει θεμελιακή ασυμφωνία παρά μόνο μερικές παρεξηγήσεις όσον αφορά το θέμα της περιφημης μεταβατικής περιόδου.

Επρόκειτο, για τον Marx, για τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό καθώς και για το ρόλο της πολιτικής επανάστασης και της σοσιαλιστικής περιόδου. Η θεωρητική σκέψη στον Marx έλυνε εκ των προτέρων τη σύγκρουση ανάμεσα στην αναρχίζουσα σκέψη και στην επαναστατική σκέψη που ήθελε να είναι επιστημονική. Στη συνέχεια η πρακτική έκανε βαθύτερες αυτές τις αντιφάσεις αντί να τις λύσει· ωστόσο, σ' όλη τη διάρκεια μιας μακριάς περιόδου μαχητικής δράσης, δεν αισθάνθηκα καθόλου ενοχλημένος. Και τώρα έρχομαι στο δεύτερο σημείο: η ίδια αντίφαση δεν διώνεται πάντα με τον ίδιο τρόπο. Η σύγκρουση που αναφέρετε μπορεί να προκαλέσει μια απάντηση μεγαλύτερη, μια αφοσίωση πιο δυνατή και πιο φανερά διακηρυγμένη, διαμέσου των οποίων η θέληση για αυτονομία θυσιάζεται στην οργάνωση. Τέτοια υπήρξε για μένα — και γι' αρκετούς άλλους — η προσωπική κατάσταση μέσα στο Κόμμα κατά τη διάρκεια δέκα περίπου χρόνων.

Κατά το 1936, το Κ.Κ. προσεγγίζει την εξουσία: αλλάζει, ο θεσμός παίρνει το προβάδισμα σε σχέση με τη μαχητική οργάνωση. Το Κ.Κ. δεν αρκείται πια στο ν' ακολουθεί το σοβιετικό δρόμο, στο να υιοθετεί το σοβιετικό μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης και της σχεδιοποίησης· μιμείται τον πολιτικό μηχανισμό της Ε.Σ.Σ.Δ. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, η αφοσίωση, ενεργητική και τυφλή, που μάλλον διωνόταν παρά συλλαμβανόταν, είχε βαριές συνέπειες. Επέτρεψε την εγκαθίδρυση του σταλινισμού. Ανάμεσα στα 1928 και 1935, μια χούφτα αγωνιστών, ανάμεσα στους οποίους ήμουν κι εγώ, έβαλε τα θεμέλια της κομμουνιστικής οργάνωσης, η οποία στηρίχτηκε πάνω στο γαλλικό πληθυσμό. Κάναμε ιστορία χωρίς να ξέρουμε τι κάναμε και δεν καταλάβαμε τίποτα από το μετασχηματισμό του κομμουνιστικού κινήματος που γινόταν από ψηλά. Άλλωστε, κάθε φορά που θέταμε ερωτήσεις, όπως καλά το ξέρετε κι όπως πρέπει να το θυμόμαστε, ένα νέο κύμα γεγονότων και προβλημάτων έσβηνε τα ερωτηματικά. Επρόκειτο για αιρέσεις; Όχι. Θα χρησιμοποιούσα μάλλον τον όρο περιφέρεια, δίνοντας σ' αυτή τη λέξη μια ευρεία σημασία.

Για μένα, οι περιφέρειες δεν είναι μόνο άνθρωποι απομακρυσμένοι από το κέντρο, είτε πρόκειται για κέντρο σκέψης είτε

δράσης. Οι περιφέρειες βρίσκονται καμιά φορά πολύ κοντά στο κέντρο· αυτές μάλιστα μας παρέχουν την πρόσβαση για να φτάσουμε στο κέντρο. Ο κοινωνικός χώρος δεν προσδιορίζεται ως γεωγραφικός χώρος με μετρήσιμες αποστάσεις. Στο Παρίσι μάλιστα, οι περιφερειακοί δεν είναι μακριά από το κέντρο, είτε πρόκειται για ξένους εργάτες είτε για αμφισβητίες μέσα στους κόλπους των κρατικών οργανισμών. Σήμερα δεν θα παρουσίαζα με τίποτα τον εαυτό μου ως αιρετικό. Επαναλαμβάνω ότι ήμουν ένας περιφερειακός σε όλα τα πεδία. Πράγμα που μ' έκανε ν' αποφύγω τη διάβρωση, την ισοπέδωση που τα κέντρα επιφέρουν γύρω τους, στο μέτρο του δυνατού.

Αυτή η παρατήρηση συνδέεται με μια άλλη σημαντική παρατήρηση, ότι μόνο οι περιφερειακοί φτάνουν στη συνείδηση και στη γνώση των κέντρων. Βυθισμένοι μέσα στην κεντρικότητα, της σκέψης ή της απόφασης, οι άνθρωποι χάνουν τη συνείδησή τους. Αυτή τη στιγμή διαβάζω πολλά πολιτικά κείμενα και μ' εντυπωσιάζει η απουσία στοχασμού πάνω στο κράτος και στην πολιτική, ακόμα κι από τους ίδιους τους πολιτικούς. Μιλούν για τακτική και όχι για πολιτική. Βυθισμένοι μέσα στην πολιτική ζωή, δεν την αμφισβητούν, είτε πρόκειται για φοιτητές των Ανωτάτων Σχολών Διοίκησης που αγνοούν το κράτος του οποίου θα γίνουν όργανα ή αφεντικά, είτε πρόκειται για επαγγελματίες πολιτικούς. Καμιά σκέψη με βάθος για το τι είναι η πολιτική και το κράτος, αναμφίβολα επειδή η σκέψη θα τους αναστάτωνε σε τέτοιο βαθμό που δε θα μπορούσαν πια να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως διοικητικοί υπάλληλοι ή ως άνθρωποι της κυβέρνησης. Το ίδιο ισχύει για ορισμένους παριζιάνικους κύκλους. Η απλοϊκή τους ικανοποίηση ή οι οξείες αντεγκλήσεις τους κρύβουν από τα μάτια τους και τη θέση που καταλαμβάνουν και το πώς λειτουργούν οι υποθέσεις.

Κάθε φορά που έρχομαι από τα Πυρηναία, έχω πάντα μια ζωηρή συνείδηση του Παρισιού, των θεληγέτρων του και των κινδύνων του και, ιδίως σήμερα, του τεράστιου διαχωρισμού ανάμεσα στον κόσμο που είναι βυθισμένος μέσα στην καθημερινότητα, και στο διανοητικό ελιτισμό, ακόμη κι αν είναι της αριστεράς. Αγαπώ με πάθος το Παρίσι αλλά επίσης και τη Νέα Υόρκη ή μια άλλη πρωτεύουσα, ας πούμε το Άμστερνταμ. Μου αρέσει να λέω ότι είμαι Οξιτανός, δηλαδή περιφερειακός — και παγκόσμιος — αφήνοντας κατά μέρος τη γαλλότητά μου. Η περιφερειακή μου συ-

νείδηση, που την καθοδηγώ μεθοδικά, μου επιτρέπει να φτάνω στη γνώση της κεντρικότητας και ακόμη στην παγκοσμιότητα. Οι αιρέσεις; Εφόσον αυτό το θέμα σας απασχολεί, θα σας απαντήσω. Είναι αλήθεια ότι αισθάνομαι πως βρίσκομαι στη γραμμή των αιρετικών, που πρέπει να θεωρούνται περιφερειακοί. Σας έχω ήδη πει ότι αποδίδω στην αίρεση του Abélard³⁴ μια σημαντική θέση στην ιστορία της φιλοσοφίας; Μερικές λέξεις λοιπόν, διαστικά, για το φιλοσοφικό μου ήρωα, τον Abélard, τον οποίο δε θέλω να ξεχάσω προς όφελος των υπόγειων ρευμάτων με τα οποία άλλωστε ήταν συνδεδεμένος. Ο Abélard δεν κλόνησε μόνο την πίστη στις καθολικές έννοιες (universalia) κλόνησε και την υποταγή στο Λόγο³⁵, δηλαδή στο Ρήμα, δηλαδή στο πρόσωπο του Χριστού. Αντιπροσωπεύει αυτή την αίρεση που οι ιστορικοί της θρησκείας και των αιρέσεων ονομάζουν «παρακλητισμό». Ο Παράκλητος, φαντάζομαι ότι πολλοί το αγνοούν, είναι το Άγιο Πνεύμα, το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, αυτό για το οποίο μιλούν λιγότερο. Μια φορά, γυρνώντας από το Στρασβούργο στο Παρίσι με τ' αυτοκίνητο από μικρούς δρόμους, ένιωσα μια πραγματική συγκίνηση ανακαλύπτοντας στο Seine-et-Marne ένα χωριουδάκι που φέρει ακόμα το όνομα του Παράκλητου. Σ' αυτό το μέρος η Héloïse έγινε ηγουμένη, στη μονή που ιδρύθηκε από τον Abélard ειδικά για κείνη. Τα γράμματα του Abélard και της Héloïse δεν μπορούν να κατανοηθούν διαφορετικά παρά αν λάβουμε υπόψη την αμοιβαία τους προσχώρηση σ' αυτή τη θεολογική θέση του Πνεύματος που φέρνει καταιγίδα, που αναστατώνει τον κόσμο συμφιλιώνοντας τη σάρκα και τη συνείδηση, δηλαδή τον Κόσμο και το Λόγο, τον Πατέρα και τον Υιό μέσα στη μεταφυσική και θεολογική τριάδα. Ο παρακλητισμός είναι η μεγάλη αίρεση που τρέχει υπόγεια κάτω από το επίσημο δόγμα της Εκκλησίας και τη ζωογονεί. Ανακαλύπτω ίχνη αυτής της αίρεσης λίγο πολύ παντού, ακόμη και στο σύγχρονο κόσμο. Αν αναγκαζόμουν να ξαναπάρω μια θρησκευτική στάση, θα δίσταζα πολύ ανάμεσα στο δουδισμό και στον παρακλητισμό.

Αστεειύομαι. Το σοβαρό στην υπόθεση προέρχεται από το ότι οι αιρετικοί περιμέναν και περιμένουν ακόμα την ενσάρκωση του τρίτου προσώπου της Αγίας Τριάδας, δηλαδή του Αγίου Πνεύματος. Δέχονται ότι το Πνεύμα ενσαρκώνεται στις ανατρεπτικές διάνοιες και δραστηριότητες. Πεποίθηση που, κατά το Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, της έδωσε μεγάλο εύρος η τάση η οποία ενέ-

πνευσε περισσότερες από μία εξεγέρσεις. Θα έχω πολλές φορές την ευκαιρία να πω ότι η ιστορία της σκέψης και της φιλοσοφίας θα έπρεπε να ξαναγραφτεί σήμερα σε συσχέτιση με αυτές τις περιθωριακές τάσεις. Η περιφερειακή άποψη εμπεριέχει την προηγούμενη. Οι αιρέσεις γεννιούνται στις περιφέρειες, ήταν περιφέρειες σε σχέση με τον τόπο όπου η ορθοδοξία θεσμοποιούνταν. Ο Abélard καταγόταν από τη Βρετάνη και ο μεγάλος Joachim de Flore, συγγραφέας του *L' Evangile Éternel*, έμενε στη Σικελία, σταυροδρόμι των ιδεών το 13ο αιώνα. Γνωρίζετε πιθανώς ότι το *Evangile Éternel* διαιρεί το χρόνο σε τρεις περιόδους: εκείνη του Νόμου, που αντιστοιχεί στον Πατέρα, εκείνη της Πίστης, που αντιστοιχεί στον Υίο, το Χριστό, και τέλος εκείνη της Χαράς, που αντιστοιχεί στο Άγιο Πνεύμα. Δεν είναι υπέροχο; Η περιφέρεια συμπεριλαμβάνει την αίρεση. Το βλέπουμε ακόμη και σήμερα στους κόλπους της γηραιάς Εκκλησίας που παρακμάζει και σήπεται: οι περιφέρειες επινοούν ακόμη ιδέες, όπως στη Λατινική Αμερική, όπου εμφανίζονται αυθεντικές αιρέσεις, δηλαδή ένας επαναστατικός καθολικισμός.

— Το Κόμμα όμως είναι το αντίθετο μιας περιφέρειας. Και πρώτ' απ' όλα πείτε μας πότε μπήκατε σ' αυτό;

— Το 1928, ύστερα από πολλή σκέψη, σε σύνδεση με την παράλληλη σκέψη της σουρρεαλιστικής ομάδας και ταυτόχρονα με τους φίλους μου της ομάδας των φιλοσόφων. Ήμασταν σύμφωνοι με τους ποιητές όσον αφορά την αρχή της προσχώρησης στο επαναστατικό κίνημα. Αυτό το κίνημα διαφαινόταν τότε μόνο μέσα στα πλαίσια του Κομμουνιστικού Κόμματος. Είναι αλήθεια ότι από το 1925, χρονολογία καίρια για την ανάλυση των κινημάτων κατά την περίοδο του μεταπολέμου (εννοώ τον Πρώτο Παγκόσμιο), είχαμε μερικά νέα από την Ε.Σ.Σ.Δ. σχετικά με τον Trotsky. Αλλά αυτές οι πληροφορίες ήταν ακόμη ασαφείς. Κανένας απ' όσους γνωρίζω στη Δύση δεν ήξερε ακριβώς σε τι συνίσταντο οι διαφωνίες. Σε γενικές γραμμές εμείς οι φιλόσοφοι συμφωνούσαμε με τους σουρρεαλιστές ποιητές, όσον αφορά την προσχώρησή μας στο Κόμμα, χωρίς ωστόσο να σήνουν και οι διαφορές που μας διέκριναν απ' αυτούς.

Το 1928, το κομμουνιστικό κίνημα είναι ακόμη κίνημα. Δεν έχει θεσμοποιηθεί. Ο μηχανισμός είναι ακόμη αδύναμος και κατα-

τρύχεται από κάθε είδους αντιφάσεις. Το Κομμουνιστικό Κόμμα και κίνημα, εκείνη την εποχή, ήταν ακόμη ένας ορισμένος τρόπος του ζην και μπήκα σ' αυτό βλέποντας στον Marx έναν αντίπαλο του κρατικού σοσιαλισμού κι έχοντας την ιδέα — που στηριζόταν στα κείμενα — ότι η ρωσική επανάσταση δεν οδηγεί σ' έναν κρατικό σοσιαλισμό αλλά στην εφαρμογή της αρχής της δημοκρατίας στη βάση, δηλαδή στα σοβιέτ. Αυτή η στάση μπορεί να φαίνεται σήμερα αφελής αλλά και μόνο η ανάμνησή της μας ξαναφέρει την ατμόσφαιρα εκείνης της εποχής. Πρέπει να πω ότι οι πληροφορίες μου για τη σοβιετική πραγματικότητα άφηναν πολύ τόπο στην επιθυμία. Μην ξεχνάτε ότι οι πληροφορίες προέρχονταν ακόμη από τη λαμπρή περίοδο της επαναστατικής ζύμωσης, κατά τη διάρκεια της οποίας η επανάσταση εμφανίζεται τρομερά δημιουργική: είναι η περίοδος των πρώτων ταινιών του Eisenstein, η περίοδος κατά την οποία οι Ρώσοι εφευρίσκουν το μοντάζ των φιλμ, η περίοδος των κονστρουκτιβιστών, αυτών των αξιοθαύμαστων αρχιτεκτόνων που πρόσφατα εξύμνησε ο Anatole Kopp. Ακούγαμε να μιλούν πολύ για τους κονστρουκτιβιστές, όταν κατασκευαζόταν στο Παρίσι δε θυμάμαι πια ποιο οικοδόμημα για την έκθεση των Διακοσμητικών Τεχνών. Επίσης μαθαίναμε πολλά για τη μουσική στη Ρωσία, για τον Prokofiev, για την επαναστατική λογοτεχνία. Μας φαινόταν τότε, και δεν ήταν λάθος, ότι εκεί πέρα συνέβαινε μια μεγαλειώδης δημιουργική ζύμωση. Συνάντησα τον Essenine ³⁶ στο Παρίσι, στο σπίτι του Raymond και της Isidora Duncan ³⁷. Η «κόκκινη αλεπού» μου έκανε τεράστια εντύπωση. Η παγκόσμια πρωτοπορία ήταν ο Khlebnikov, ο Essenine και ο Majakovski. Ο σταλινισμός ανέβαινε στον ορίζοντα σαν μαύρος ήλιος. Κι αυτά που μαθαίναμε εμείς ήταν από την αυγή της επανάστασης. Ποιος μπορούσε να καταλάβει τι επρόκειτο να συμβεί; Τα επιχειρήματα των άλλων, της αστικής τάξης και της σοσιαλδημοκρατίας, μας φαινότουσαν γελοία. Καταλαβαίνετε καλά αυτό τον ενθουσιασμό πάνω στον οποίο έζησε για πολύ καιρό το κομμουνιστικό κίνημα, καταβροχθίζοντάς τον;

Το 1928, οι φίλοι μου κι εγώ επρόκειτο να σφηνωθούμε μέσα στο σταλινισμό, αλλά χωρίς να ξέρουμε τι είναι σταλινισμός, για τον απλούστατο λόγο ότι δεν υπήρχε ακόμη. Βεβαίως, εκεί πέρα, στη Ρωσία, υπήρχε εν δυνάμει, στην κατάσταση του θεσμικού και οργανωτικού πυρήνα που ενισχυόταν, στην κατάσταση του εν δυνάμει κέντρου που συγκροτούνταν· εμείς όμως δεν ξέραμε τίποτα.

Δεν το μάθαμε παρά μόνο πολύ αργότερα, και με μεγάλη καθυστέρηση. Και τώρα ακόμη δεν ξέρουμε καλά τι συνέβη στην πραγματικότητα. Το 1928 λοιπόν, ήμουν νέος οπαδός του Κ.Κ. και είχα την ελπίδα ότι ο κρατικός σοσιαλισμός για τον οποίο είχα ακούσει να μιλάνε πολύ — γιατί στη Γαλλία είναι δεδομένο ότι ο σοσιαλισμός προσδιορίζεται σε σχέση με την κρατική ιδιοκτησία και την κρατική διαχείριση των μέσων παραγωγής (με τον ίδιο τρόπο που η σοσιαλδημοκρατία με τον Λέον Βλντμ αντιπροσωπεύει το σοσιαλιστικό μέλλον, το κράτος ιδιοκτήτη, το κράτος αφεντικό) — είχα λοιπόν την ελπίδα ότι ο ρώσικος σοσιαλισμός δε θ' ακολουθήσει το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο. Τι φοβερή παρεξήγηση! Θα μου πείτε. Βεβαίως, ήταν τέτοια. Εξάλλου μια θεωρητική αποσαφήνιση θα είχε ενοχλήσει πολύ τους διευθύνοντες του κομμουνιστικού κινήματος, και σ' αυτό οφείλεται ο γρήγορος εκφυλισμός της θεωρίας που δεν αποτελούνταν παρά από ανυπόστατες ύβρεις ενάντια στους ρεφορμιστές. Μήπως νομίζετε ότι αστειεύομαι καθώς θυμάμαι ότι προσχώρησα στο Κομμουνιστικό Κόμμα, αφού πρώτα είχα διαβάσει Μαγκ και Λενίν με την ελπίδα ενός μη κρατικού σοσιαλισμού; Όχι βέβαια, δεν αστειεύομαι και σας διαβεβαιώνω ότι η περίπτωση μου δεκήταν σπάνια. Το γεννώμενο κομμουνιστικό κίνημα δεν στρατολόγησε οπαδούς από άτομα αυταρχικά αλλά από αναρχίζοντες. Πολλοί απ' αυτούς μεταμορφώθηκαν σε ιντεγκριστές³⁸, σε δογματικούς, σε αυταρχικούς. Εγώ όχι. Δεν πρόκειται να κάνω τον απολογισμό της εξέλιξης των σουρρεαλιστών. Η αποφασιστική χρονολογία είναι το 1925. Αυτή τη χρονολογία, τα δημοσιεύματα της Κομμουνιστικής Διεθνούς πρότειναν ένα προσχέδιασμα ανάλυσης του καπιταλισμού και μιλούσαν για προσωρινή σταθεροποίηση. Αυτή η λέξη μας εντυπωσίασε εμένα και τους φίλους μου και ίσως και τους σουρρεαλιστές. Πιστεύαμε ότι μια επαναστατική περίοδος ανοιγόταν μπροστά μας. Το 1925, η προσωρινή σταθεροποίηση μας φαινόταν σαν στιγμιαία επιβράδυνση της επαναστατικής διαδικασίας και σαν το άνοιγμα μιας περιόδου μακροπρόθεσμης ανόδου του κινήματος, στην Ευρώπη, στις βιομηχανικές χώρες. Το 1925, είναι ο πόλεμος στο Μαρόκο (ο πόλεμος του Ριφ), κι εμείς, ποιητές σουρρεαλιστές και φιλόσοφοι ενωμένοι, πήραμε θέση μαζί με το Κομμουνιστικό Κόμμα ενάντια στον πόλεμο του Μαρόκου. Οι δίαιες εκδηλώσεις, οι συγκρούσεις με την αστυνομία ήταν για μας απόδειξη ότι το νέο Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν πραγμα-

τικά το επαναστατικό κόμμα. Αλλά οι άνθρωποι που μας δέχονταν στο Κόμμα δεν είχαν διαβάσει Μαγκ. Δε λέω ότι η ανάγνωση του Μαγκ με καθιστούσε ύποπτο, αλλά πιστεύω ότι προκαλούσε κάποια δυσπιστία. Αυτοί οι γενναίοι αγωνιστές ήταν με τον τρόπο τους εμπειριστές. Αντιπροσώπευαν την εργατική τάξη, τελεία και παύλα. Πιστεύετε ότι γίνονταν πολιτικές συζητήσεις; Όχι. Αυτές έμεναν για τους φορείς της πολιτικής και η παραδοχή αυτού του γεγονότος εισχωρούσε ήδη στο πνεύμα του Κόμματος. Επιμένω σ' αυτό. Από τη διακοπή της κυκλοφορίας της *Revue marxiste* δηλαδή το 1928-29...

— Τι ρόλο έπαιξε ακριβώς η *Revue marxiste*;

— Θα σας πω ορισμένες λεπτομέρειες για γεγονότα ξεχασμένα, αλλά που επιτρέπουν να προσδιορίσουμε το κλίμα της εποχής. Μια μέρα η ομάδα μας των φιλοσόφων, που είχε ήδη εκδώσει δύο επιθεωρήσεις, την επιθεώρηση *Philosophies* και μια δεύτερη με τον παράδοξο και προκλητικό τίτλο *L'Esprit* (Το Πνεύμα), πήρε την πρωτοβουλία να δγάλει μια νέα επιθεώρηση, τη *Revue marxiste*. Η ομάδα περιλάμβανε κυρίως τον Morhange, τον Guter^sman, τον Friedmann, τον Georges Politzer κι εμένα. Λίγο αργότερα ήρθε και ο Paul Nizan. Στα πρώτα τεύχη υπήρχαν, ανάκτα και σε εξαιρετική σύγχυση, πολλές ιδέες και μπορούσες να βρεις εκεί μέσα τα σπέρματα και τα προσχεδιάσματα αυτών που έκτοτε ονομάστηκαν φαινομενολογία, ψυχανάλυση, υπαρξισμός, ακόμη και στρουκτουραλισμός. Το λάθος από την πλευρά μας ήταν ότι, με την πολιτική προσχώρηση, εγκαταλείψαμε τις κατευθύνσεις που είχαμε προσχεδιάσει δίχως να προχωρήσουμε σε καμία από αυτές.

Γεγονός που ήδη έλεγε πολλά: Η πολιτική προσχώρηση κατόπντισε τις δικές μας έρευνες, τις αυθόρμητες παρορμήσεις μας· μπαίναμε στο Κόμμα και στο μαρξισμό σαν να μπαίναμε σε μια καινούρια τάξη, θα 'λεγα σ' ένα μοναστικό τάγμα. Πιστεύαμε ότι επρόκειτο για μια νέα ζωή, αλλά ήταν ένα ράγισμα, ένας μαρσμός. Ο Georges Friedmann προσκόμισε τα απαραίτητα χρήματα για την ίδρυση ενός εκδοτικού οίκου, «*Les psyches*», που αμέσως εξέδωσε τη *Revue marxiste* και τη *Revue de psychologie concrète* που διευθυνόταν από τον Politzer. Η *Revue marxiste* ήθελε να ναι πολύ ανοιχτή και το μεγαλύτερο μέρος από τους συνεργάτες

της αρνιούνταν τον οικονομισμό στον οποίο περιοριζόταν ήδη η μαρξιστική σκέψη. Οι διευθύνοντες του κομμουνιστικού κινήματος και κυρίως οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Διεθνούς στο Παρίσι, εκείνοι που ονομάζονταν τα «μάτια της Μόσχας», έβρισκαν αφορητή και μόνο την ύπαρξή της. Ένα περιοδικό που αποκαλούνταν μαρξιστικό και που δεν το έλεγχαν... Έπρεπε να το τορπιλίσουν. Πραγματικά, ανάμεσα στα μέλη του Κόμματος που ασχολούνταν με τη *Revue marxiste*, τα περισσότερα ήταν ελάχιστα ελέγξιμα, πειθαρχημένα και ταξινομημένα ως τέτοια. Ανάμεσα στους φίλους μας και στους πυρήνες, αυτό το πράγμα δεν ενοχλούσε κανέναν. Έβλεπε κανείς να υποδόσκει εδώ κι εκεί η κατηγορία για «έλλειψη επαγρύπνησης». Στη βάση, γεννιόταν η υποψία. Η ελάχιστη ιδεολογική παρέκκλιση άρχισε να θεωρείται ενέργεια της αστυνομίας. Κι αυτό δεν ήταν παρά μόνο η αρχή.

Στο τέλος μόνο αυτών των χρόνων ήρθαν στο Κόμμα άνθρωποι πιο ελέγξιμοι, πιο πειθαρχημένοι, όπως ο Paul Nizan, που από τους πρώτους κατάλαβε αυτό που εμείς δεν καταλαβαίναμε κι ούτε καν το θέλαμε, ότι δηλαδή μπορούσε κανείς να κάνει καριέρα μέσα στο μηχανισμό. Η *Revue marxiste* χάθηκε από την κυκλοφορία ύστερα από μια απίστευτη ιστορία. Για να τη διηγηθεί κανείς πλήρως, θα έπρεπε να συνθέσει ένα αστυνομικό μυθιστόρημα, με αρχή και τέλος. Η δυσκολία είναι πολύ γνωστή: το τέλος ενός αφηγήματος συλλαμβάνεται καθαρά και είναι αυτό το οποίο διευκρινίζει και την αρχή. Η υπόθεση της *Revue marxiste* μου είναι πολύ γνωστή: διακοπή της κυκλοφορίας της επιθεώρησης και κλείσιμο του εκδοτικού οίκου, αποκλεισμός όχι δικός μου αλλά των καλύτερών μου φίλων: Ο Norbert Guterman υποχρεώθηκε να φύγει για την Αμερική, ο Morhange αναγκάστηκε να πάει σε μια γωνιά της επαρχίας. Αυτή ήταν η κατάληξη. Αλλά ποια ήταν η αρχή; Δεν υπάρχει αρχή σ' αυτή την ιστορία. Κάποια στιγμή η συνένωση των ενδιαφερομένων και συμμετεχόντων είναι τετελεσμένο γεγονός: παρευρίσκονται όλοι με το παρελθόν τους και με την ιστορία τους. Το 1928, δηλαδή λίγο μετά τα γεγονότα που τα 'κανε μυθιστόρημα ο Paul Nizan με το *La Conspiration* (Η Συνωμοσία), κανείς πια δε συνωμοτεί ούτε πιστεύει στην άμεση επανάσταση. Θέλουμε ν' αναλύσουμε την κατάσταση και να σκεφτούμε θεωρητικά. Υπάρχουν άνθρωποι που αυτό το πράγμα δεν τους αρέσει καθόλου, που μας κατασκοπεύουν, αλλά εμείς δεν το ξέρουμε. Μόνο ο Pierre Morhange θα μπορούσε να γράψει αυτό

το αστυνομικό μυθιστόρημα, αλλά έχει πεθάνει. Ο Georges Friedmann μένει σιωπηλός. Όσο για το Norbert Guterman, αυτό το παρελθόν τον ενοχλεί· μετοίκησε στις Ηνωμένες Πολιτείες μετά απ' αυτή την ιστορία και δεν του αρέσει να μιλάει γι' αυτήν. Έτσι το μυθιστόρημα δεν πρόκειται να γραφτεί ποτέ. Αυτή είναι πάνω κάτω η ιστορία· ποτέ δεν την έχω διηγηθεί ολόκληρη κι ούτε μπορώ να το κάνω γιατί μου λείπουν πολλά στοιχεία. Ο πρώην φίλος μου Georges Friedmann μόλις είχε κληρονομήσει μια αρκετά μεγάλη περιουσία. Ήταν ένας νέος υφηγητής της φιλοσοφίας, εξαιρετικά έντιμος ως φιλόσοφος. Με περιέπαιξε στο άλφα ή στο βήτα κείμενο κι αυτό δεν είναι ευγενικό. Μπορεί να είναι κανείς αφελής χωρίς να είναι και αθώος, να είναι αθώος χωρίς να είναι αφελής, μπορεί να είναι αφελής και αθώος χωρίς να είναι κακοήθης, αλλά ανάμεσα σ' όλους αυτούς τους όρους δεν υπάρχει πάντοτε ευδιάκριτο σύνορο.

Αυτός ο γιος τραπεζίτη που έγινε φιλόσοφος ένιωθε το βαθύ ανταγωνισμό ανάμεσα στο «είναι» και στο «έχειν». Σκεφτόταν ότι για να «είσαι» έπρεπε να πάψεις να «έχεις». Έτσι, ήθελε να απαλλαγεί από την περιουσία του. Οι συνέπειες ήταν αρκετά γελοίες: Φανταστείτε τι μπορεί να συμβεί στην πιάτσα του Παρισιού όταν μαθευτεί ότι ένα σπουδαίο αγόρι, προικισμένο με βαθιές φιλοσοφικές πεποιθήσεις, επιθυμεί να ξεφορτωθεί μια ξεγυρισμένη περιουσία! Φανταστείτε τη συρροή των μνηστήρων, τολμώ να πω, και το πώς ερωτοτροπούν με την περιουσία που μπορεί να πέσει στα χέρια τους. Επακολούθησαν σπάνιες σκηνές πολιτικής κωμωδίας. Για παράδειγμα, την εποχή των εκλογών του 1928, νομίζω, ο φιλόσοφος, υποφέροντας από το χρήμα, κατευθύνεται προς την έδρα του Κόμματος, τότε στην οδό La Fayette. Ζητάει ακρόαση από τον υπεύθυνο για τους διανοούμενους, ένα γενναίο αγωνιστή, πολύ ευγενικό, που ονομαζόταν Boutonnier. Η ακρόαση γίνεται δεκτή, ο φιλόσοφός μας λέει ότι πρόκειται να γραφτεί στο Κόμμα αλλά προσθέτει ντροπαλά: «Είμαι πολύ πλούσιος, πάρα πολύ πλούσιος. Αν το Κόμμα έχει ανάγκη από χρήματα για τις εκλογές...» Ετοιμάζεται, φαντάζομαι, να βγάλει το διβλίο επιταγών του, όταν ο υπεύθυνος του λέει με αξιοπρέπεια: «Κύριε, εμείς εδώ δεν τρώμε απ' αυτό το ψωμί. Βγείτε έξω, προδοκίατορα!» Αυτό το ανέκδοτο δείχνει τις σχέσεις του Κόμματος με τους διανοούμενους. Ένας νέος αστός, με κακή συνείδηση, δηλητηριασμένος από τη φιλοσοφία, θέλει να δώσει τα λεφτά του για

την επανάσταση και τον πετάει έξω ένας άνθρωπάκος, φοβερά τίμιος, ένας από τους ανθρώπους που σαν κι εμένα έφτιαξαν το Κόμμα, ένας δάσκαλος της στοιχειώδους εκπαίδευσης ή της τεχνικής εκπαίδευσης, ένας άνθρωπος γεμάτος αφοσίωση, απλοϊκότητα και ενθουσιασμό. Εδώ οι φίλοι μου γνώρισαν ένα περίεργο πρόσωπο που θεωρούνταν υπάλληλος της σοβιετικής πρεσβείας και επίσης απεσταλμένος της Πρώτης Διεθνούς, πράγμα που έπρεπε να φανεί πολύ ύποπτο στους φίλους μου, αν σκεφτεί κανείς τις δυσκολίες που συνεπάγεται η πολυθεσία. Αυτό το άτομο είχε μεγάλη πέραση στους παριζιάνικους κύκλους και κυρίως στα στέκια των σουρρεαλιστών. Μου φαίνεται ότι τον είχα προσέξει από την εποχή της δημιουργίας του σουρρεαλιστικού Κέντρου, στην οδό Jacques-Callot· ένας ωραίος τύπος Σλάβου που συνοδευόταν πάντα από μια εξαισία γυναίκα κι ένα μεγαλοπρεπή σκύλο. Πώς να δώσεις εμπιστοσύνη! Ένας τύπος πολύ play-boy! Έλεγαν γι' αυτόν: «είναι μάτι της Μόσχας». Αυτό το πρόσωπο εξηγγεί στους φίλους μας πως, για να κάνει την επανάσταση στις καπιταλιστικές χώρες, χρειάζεται πολύ χρήμα: για να αγοράσεις εφημερίδες, συνειδήσεις, ανθρώπους. Για όλα αυτά, τα λίγα εκατομμύρια που διέθεταν οι φιλόσοφοι δεν αρκούσαν. Αυτά δεν έφταναν παρά μόνο για την αρχή. Ήξερε τέτοια κόλπα που μπορούσε να τινάξει στον αέρα το καζίνο του Monte-Carlo. Φανταστείτε την παραζάλη των φιλοσόφων!...

Όλον αυτό τον καιρό εγώ είχα άλλες έγνοιες. Το σχέδιό μου ήταν το νησί της Σοφίας... Τέλειωνα τη στρατιωτική μου θητεία κατά τη διάρκεια της οποίας είχα ζήσει εν μέρει το σενάριο του *La Conspiration*. Πήρα μια άδεια και κατευθύνθηκα προς τον κόλπο του Morbihan έχοντας κατά νου να αγοράσω ένα νησί για να ιδρύσω εκεί το σχολείο της Σοφίας. Ήξερα τον κόλπο κι ένα νησί, το νησί του Αλόγου, πάνω στο οποίο υψώνονταν κτίρια αξιόλογα, λιγάκι ερειπωμένα. Το σχέδιό μου ήταν να αναπαλαιώσω αυτά τα κτίρια και να μεταμορφώσω αυτό το νησί σε εξέχοντα τόπο φιλοσοφικού στοχασμού και θεωρητικής έρευνας. Νησί της Σοφίας; Ήξερα καλά ότι δεν υπάρχουν πια νήσοι των Μακάρων. Νομίζω ότι δεν ήθελα να κάνω ένα νησί της ευτυχίας ή της αγάπης αλλά ένα νησί της μαχητικής σκέψης. Σ' αυτό το ελεύθερο έδαφος θα καλούσαμε τους κατατρεγμένους όλου του κόσμου και πρώτα πρώτα τον Trotsky. Αυτό το λέω για να δώσω το μέτρο της σύγχυσης που επικρατούσε στο χώρο των ιδεών επειδή συνέβαινε

τη στιγμή της προσχώρησής μας στο Κόμμα. Το σχέδιο ήταν ενός γερμανού φιλοσόφου, του Keyserling, αλλά εγώ το είχα μετατρέψει σε σχέδιο επαναστατικό: μια κοινότητα φιλοσόφων η οποία θα επεξεργαζόταν τη θεωρητική σκέψη σε παγκόσμια κλίμακα. Ήμουν ο ιδεαλιστής της ομάδας και μ' απασχολούσε η θεωρία. Ενώ οι ρεαλιστές ασχολιόντουσαν με το να κερδίζουν χρήμα για την επανάσταση και με το να πηγαίνουν στο Monte-Carlo. Έπαιξαν κι έχασαν. Πόσα; Δε θα το μάθω ποτέ. Σίγουρα πολλά. Έπαιξαν στη ρουλέτα με κείνον το Σοβιετικό. Φυσικά, αυτό το γεγονός το διέψευσαν στη συνέχεια κι ο τύπος εξαφανίστηκε. Ήταν πράκτορας των Ειδικών Υπηρεσιών; Αυτό θα το πίστευα ευχαρίστητος γιατί από κείνη τη στιγμή άρχισε να λειτουργεί ένα πολύ αξιοσημείωτο δίκτυο. Ο «προδότης» φαίνεται ότι κράτησε για την πάρτη του ένα γερό ποσό. Τι να το έκανε άραγε; Αν ήταν πράκτορας πιστός θα το 'δαζε στο χρηματοκιβώτιό του· αν ήταν τυχοδιώκτης θα πήγαινε να το φάει αλλού. Επακολούθησε, φυσικά, μεγάλο σκάνδαλο. Ποιος το προκάλεσε; Ο Politzer που ενημέρωσε τη διεύθυνση του Κόμματος και ο Nizan βεβαίως. Ο Morhange έγραψε ένα από τα καλύτερα ποιήματά του με τίτλο «Ο προδότης». Τι ενοχλητική ιδέα! Πώς να μιλήσεις για προδοσία σε σχέση με μια καταμήνυση μέσα στο Κόμμα; Είμαι πεπεισμένος ότι ο Nizan έδινε καθημερινή αναφορά για ό,τι συνέβαινε στη *Revue marxiste* ενώ ο Politzer αποφάσισε ξαφνικά να συναντήσει ένα μέλος του Πολιτικού Γραφείου για να του διηγηθεί όλη την ιστορία. Άλλωστε οι αντιπρόσωποι της Διεθνούς στο Παρίσι ήταν ενήμεροι. Θα μπορούσα να τους κατονομάσω. Αυτοί χειρίστηκαν την υπόθεση, πάνω από τα κεφάλια των γάλλων διευθυνόντων, που δεν ήθελαν άλλο παρά να τους ακολουθούν. Αυτό είναι ένα επεισόδιο καθοριστικό που δείχνει πως η μαρξιστική σκέψη είχε τεθεί υπό έλεγχο και είχε γίνει στείρα. Αυτή η υπόθεση τους χρησίμευσε σαν πρόσχημα για να διακόψουν την κυκλοφορία της επιθεώρησης και για να διαγράψουν από το Κόμμα τον Norbert Guterman και τον Pierre Morhange. Η απόφαση δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα του Κόμματος: ο φίλος μου ο Norbert Guterman που έγραφε με ψευδώνυμο γιατί όπως και τόσοι άλλοι επαναστάτες στην Ευρώπη ήταν πολωνικής καταγωγής, αφού στην κυριολεξία τον κατήγγειλαν στην αστυνομία, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Γαλλία και να φύγει για την Αμερική: απώλεια ανεπανόρθωτη. Είχε συναντήσει λίγο νωρίτερα μια Αμερικανίδα και την παν-

τρεύτηκε. Όσο για τον Pierre Morhange ο οποίος ενσωματώθηκε ξανά στο Κόμμα πολύ αργότερα, η διαγραφή του ήταν παράλογη, παράλογη και τίποτ' άλλο. Αυτή η υπόθεση ήταν πιο πολύ παριζιάνικη παρά ανέντιμη. Ο André Breton στο *Δεύτερο Μανιφέστο του Σουρρεαλισμού* μας επιτίθεται βίαια μ' αυτά τα λόγια: «ο Lefebvre και ο Politzer που έχασαν στο παιχνίδι τα χρήματα του κόμματος»· ελεεινή κατηγορία, μια και δε συμμετείχα ούτε κατά διάνοια στην ιστορία με τη ρουλέτα, ούτε κι ο Politzer· κι έπειτα αυτά δεν ήταν λεφτά του Κόμματος. Κανείς δεν ήταν ένοχος εφόσον ο Friedmann δε ρισκάρισε στη ρουλέτα παρά μόνο τα δικά του χρήματα. Αυτή η χαμερπής ενέργεια με απομάκρυνε οριστικά από τους σουρρεαλιστές. Νομίζω άλλωστε ότι η κατηγορία αυτή παραλείφτηκε στις επόμενες εκδόσεις αυτού του κειμένου, του *Δεύτερου Μανιφέστου του Σουρρεαλισμού*, αλλά δεν έκανα ούτε τον κόπο να το επαληθεύσω. Ο ερχομός της σταλινικής εποχής είχε προετοιμαστεί καλά και δεν επινοήθηκε τίποτε καλύτερο στο είδος των επιθέσεων *ad homines* με απώτερο σκοπό να χτυπηθούν οι ιδέες μέσω των ανθρώπων.

Οι σουρρεαλιστές συναγωνίζονταν τους ανθρώπους του μηχανισμού. Όλοι έλεγαν μέσα τους για μας: «Το Κόμμα είχε δίκιο που παρενέβη για να βάλει τέρμα σ' ένα σκάνδαλο». Να λοιπόν πώς χάθηκε η ευκαιρία για την ανάπτυξη μιας αυτόνομης μαρξιστικής σκέψης εξαιτίας της αφέλειας ορισμένων φιλοσόφων που αφήθηκαν να παρασυρθούν σε μια παγίδα, σε μια ασήμαντη ιστορία, περισσότερο γελοία παρά βρόμικη. Στη συνέχεια, εγκατέλειψα το Παρίσι για την επαρχία και πήγα να διδάξω φιλοσοφία σε μια μικρή πόλη, το Privas, όπου, εννοείται, κανείς δεν ήξερε τίποτε κι όπου, μάλιστα, έγινα αμέσως γραμματέας της αχτίδας του Κόμματος. Το Κόμμα αποτελούνταν τότε από «αχτίδες» κι αυτές αποτελούνταν από «κελιά» όπως και μια κυψέλη. Περίεργη πολιτική μεταφορά, που έχει κάποιο νόημα: Το Κόμμα αποτελούσε μια κοινωνία χωριστή. Η ορολογία άλλαξε μαζί με την οργάνωση και τη σταθεροποίηση του μηχανισμού, που δεν ήταν ακόμη αρκετά στέρεος. Δε μου 'χουν μείνει από κείνες τις περιόδους παρά μόνο στιγμιότυπα, θέλω να πω αναμνήσεις στιγμών. Να διηγηθώ αυτές τις εποχές ανασυνθέτοντάς τες με βάση τις στιγμές; Θα χανόταν το ουσιαστικό και θα έπεφτα στο οιωνεί μυθιστόρημα ή στο ψευδομυθιστόρημα. Προτιμώ ν' αφήνω στη σκιά τις αβεβαιότητες και να λέω μονάχα το ουσιαστικό.

Να ποιο είναι: Τριάντα χρόνια αγώνων για μια ορισμένη σύλληψη της επανάστασης, ενάντια σε δυνάμεις που διαρκώς μεγάλωναν, που αντιπροσωπεύονταν στην αρχή από ορισμένους ανθρώπους του μηχανισμού και κατόπιν από ανθρώπους σημαντικούς με τον τρόπο τους, για παράδειγμα τον Politzer, και στη συνέχεια από ολόκληρο το μηχανισμό, έναν κολοσσιαίο μηχανισμό, σε διεθνή κλίμακα. Μπορεί να με ρωτήσετε γιατί αυτός ο μάταιος αγώνας, αυτή η απώλεια ενέργειας, διήρκεσε τόσο πολύ. Απαντώ πρώτα ότι τα στοιχεία που είχαμε από πληροφορίες που αφορούσαν το τι συνέβαινε στη Ρωσία ή στο κέντρο του Κόμματος και που ήταν συνθήτως εντελώς ασαφή, αμέσως σαρώνονταν από καινούριες πληροφορίες, περισσότερο δραματικές. Για παράδειγμα, τη στιγμή κατά την οποία η γραφειοκρατία στο Κόμμα είχε γίνει βαρύτερη, έρχεται η άνοδος του φασισμού. Τη στιγμή που είχαμε κάποιες πληροφορίες από τα γεγονότα της Μόσχας, δηλαδή από τις πρώτες μεγάλες δίκες, ο πόλεμος μας απειλούσε. Πώς να χρησιμοποιήσεις αυτές τις πληροφορίες κάτω από τέτοιες συνθήκες; Χτυπήθηκα μαχόμενος στο πρακτικό επίπεδο με το Κόμμα αλλά έμεινα μόνος στο θεωρητικό επίπεδο. Μόνος; Στη Γαλλία, ναι, μια που ο Norbert Guterman μόλις είχε εγκατασταθεί στη Νέα Υόρκη. Μαζί του δημοσίευσα από το 1930 τα νεανικά έργα του Marx, σε μια μικρή επιθεώρηση, την *Avant Poste*. Σ' αυτήν άλλωστε την επιθεώρηση δημοσιεύσαμε και την αρχή του *La Conscience Mystifiée*. Ποια ήταν η βασική θέση του *La Conscience Mystifiée*; Ήταν ότι ούτε η ατομική συνείδηση ούτε η συλλογική συνείδηση δεν μπορούν να θεωρηθούν κριτήριο της αλήθειας. Οι μορφές της συνείδησης είναι χειραγωγημένες. Η σύγχρονη κοινωνία οικοδομείται εξ ολοκλήρου πάνω στην παραγνώριση ενός θεμελιακού γεγονότος, του μηχανισμού της υπεραξίας. Η ίδια η εργατική τάξη δε γνωρίζει το μηχανισμό της ίδιας της εκμετάλλευσής. Τη βιάζει, κάτω από τη σκιά της παραγνώρισης, μέσα από την ταπεινώση. Τίποτα δεν είναι πιο δύσκολο από το να κάνεις να διεισδύσει αυτή η γνώση στην ίδια την εργατική τάξη. Από δω προέρχεται και η δυνατότητα που έχει ο φασισμός να επιβάλλει αντίστροφες παραστάσεις της πραγματικότητας, έτσι ώστε να περνιέται για σοσιαλισμός. Η αντιστροφή των σχέσεων είναι δυνατή εφόσον δεν εμπεριέχουν οι ίδιες, στην πρακτική, την ίδια τους τη γνώση και την ίδια τους την ανασκόπηση αλλά αντίθετα την ίδια τους την παραγνώριση. Αυτές είναι οι κεντρικές θέσεις αυτού του βιβλίου.

Θυμάμαι την κατάπληξή μου όταν διαπίστωσα ότι τα αντίτυπα αυτού του βιβλίου στη Ρωσία είχαν επιστραφεί από τη λογοκρισία χωρίς οι παραλήπτες να λάβουν ποτέ γνώση αυτού του πράγματος. Καμιά συζήτηση δεν έγινε. Και στους κύκλους του Κόμματος τα ίδια. Μια από τις πιο κακές αναμνήσεις μου είναι η τελευταία μου συνάντηση με τον Georges Politzer λίγο πριν τον πόλεμο, το 1938. Τον συναντώ στο μπουλντάρ Saint-Michel. Με κοιτάζει περιφρονητικά, ορθώνει το ανάστημά του, αφρίζοντας από θυμό, η φάτσα του κατακόκκινη σαν τα μαλλιά του, με κεραυνοδολεί με το βλέμμα του και μου δηλώνει με την περίφημη, τραχιά φωνή του: «Άρχισα να διαβάζω τα κατασκευάσματά σου. Ξέρεις τι σημαίνει κατασκευάσματα;» Ο Politzer είχε ετοιμάσει εναντίον μου άρθρα κατακεραυνωτικά. Να και μια λεπτομέρεια που έπαιξε για μένα κάποιο ρόλο εκείνο τον καιρό: Έμαθα ότι ο Maurice Thorez, που πήγαινε στην εφημερίδα την ίδια ώρα κάθε πρωί, απέσυρε τα άρθρα από το εκτυπωτήριο λέγοντας: «Όχι, δεν μπορείς να χτυπάς έτσι ένα σύντροφο, είναι δογματικό και σεχταριστικό». Ο Politzer με κατηγορούσε ότι διέδιδε τη φασιστική σκέψη τη στιγμή που το έργο μου *La Conscience Mystifiée* ανέλυε ακριβώς τη φασιστική ιδεολογία μέχρι τη μυστικοποίηση, δηλαδή μέχρι την αντιστροφή των κοινωνικών σχέσεων. Εκείνη τη στιγμή έπρεπε να σεβαστούμε την ιδέα ότι η εργατική τάξη και η ταξική της συνείδηση παρέμεναν ανέπαφες και ότι η εργατική τάξη εκπλήρωνε τον αιώνιο προορισμό της και την ιστορική αποστολή της: την επανάσταση στην Ευρώπη. Ο φασισμός και ο χιτλερισμός δεν ήταν παρά μόνο επεισόδια, αυτά τα καθεστώτα επρόκειτο να καταρρεύσουν σύντομα. Αρκούσε λοιπόν, στο ιδεολογικό και θεωρητικό επίπεδο, να καταγγελθεί «σθεναρά» ο ιμπεριαλιστικός χαρακτήρας του χιτλερισμού και να διακηρυχτεί ανοιχτά ο προσωρινός χαρακτήρας του. Η επίσημη θέση ήταν: Ο φασισμός, που δεν μπόρεσε να φτάσει στην εξουσία παρά μόνο με τη συνεργία της σοσιαλδημοκρατίας, επρόκειτο να καταρρεύσει, σαρωμένος από την εργατική τάξη. Δε χρειαζόταν άλλη ανάλυση. Το Κόμμα πήγαινε πάντα μπροστά χωρίς να λύνει καμιά από τις αντιφάσεις του. Όλοι ξεμπέρδευαν μ' αυτές φωνάζοντας: «Ζήτω η ειρήνη!» Από κει και πέρα καμιά ανάλυση, καμιά πολιτική αγωγή. Η βάση δεχόταν παθητικά τις μεταβολές και τις αντιφάσεις κάτω από την επιφανή εικόνα του μονολιθικού κόμματος. Σ' αυτό το βιβλίο, ο Guterman κι εγώ επιχειρούσαμε να κάνουμε μια συγ-

κεκριμένη ανάλυση της κατάστασης. Δείχναμε ότι η εργατική τάξη δε δρισκόταν ξέχωρα από την κοινωνία, προικισμένη με το προνόμιο της φιλαλήθειας· δείχναμε πώς και γιατί μπορεί ν' αφηθεί να κυριευτεί από τη μυστικοποίηση, αυτή την απόληξη της ιδεολογίας. Θέση εξίσου διαφορετική από τη θέση του Lukacs για την ταξική συνείδηση³⁹ και από τις θέσεις του Mannheim για την ιδεολογία. Για κάποιον σαν τον Politzer ήμουν ακριβώς ο άνθρωπος που έπρεπε να χτυπηθεί. Μου είπαν επίσης ότι επέκρινε και τη θέση μου για το Nietzsche. Από κείνη τη στιγμή, ανέλαβα την υπεράσπιση του Nietzsche δείχνοντας πως ο χιτλερισμός παραιοποιούσε τη σκέψη του, ενώ η πλειοψηφία των θεωρητικών του μαρξισμού, ο Politzer και ο ίδιος ο Lukacs, θεωρούσαν τον Nietzsche θεωρητικό του φασισμού.

Θα πρέπει επίσης να μιλήσω για τις αντιδράσεις ορισμένων από τους συντρόφους μου· του René Blech, για παράδειγμα. Ήταν ένα παιδί πολύ συμπαθητικό, αλλά από τη στιγμή που άρχισε να μιλάει σαν μέλος του Κόμματος, γινόταν άκαμπτος, σκληρός και απότομος.

Ύστερα από την εμφάνιση του βιβλίου *La Conscience Mystifée*, πήρε απέναντί μου μια στάση περιφρόνησης και απέχθειας. Είχε ένα μικρό βιβλιοπωλείο όχι πολύ μακριά από τον Gallimard και μου είπε σε σχέση με το βιβλίο μου το εξής: «Όταν θέλει κανείς γαλόνια, τα κερδίζει». Μ' αυτό ήθελε να πει ότι η θέση στο Κόμμα, γι' αυτόν που ήταν διανοούμενος, δεν κερδιζόταν γράφοντας βιβλία ούτε με τη θεωρητική σκέψη παρά μόνο με το μιλιταντισμό⁴⁰. Αυτός έβλεπε την όλη υπόθεση μόνο κάτω από μια ορισμένη γωνία: τη θέση στην ιεραρχία. Έπρεπε, κατ' αυτόν, να περάσεις απ' όλους τους βαθμούς: από στρατιώτης να γίνεις δεκανέας, έπειτα λοχίας, υπολοχαγός, λοχαγός κτλ. Και η θεωρητική ανάλυση; Αυτή δεν είχε καμιά θέση για τον Blech! Ναι, ήταν ένας εξαιρετος άνθρωπος. Σ' αυτόν παρατήρησα για πρώτη φορά το πολιτικό φαινόμενο που αναπαράγεται από τότε σε χιλιάδες αντίτυπα. Ένας άνθρωπος γεμάτος ζωή, εξυπνάδα και φινέτσα. Φοράει μια πολιτική μάσκα, μια πολιτική πανοπλία. Απευθύνετε σ' έναν άνθρωπο λογικό, σ' έναν άνθρωπο ζωντανό, και ξαφνικά έχετε μπροστά σας ένα θώρακα, ένα ον αναίσθητο και άκαμπτο, το πολιτικό ζώο, εξοπλισμένο με κοφτερές λεπίδες και αιχμηρές μύτες. Ο Wilhelm Reich περιέγραψε καλά το πολιτικό φαινόμενο, θέλω να πω το πολιτικό ζώο. Παραλίγο να ξεχάσω να πω

ότι ο Politzer, στη λεωφόρο Saint Michel, μετά τη σύντομη και άγρια φιλονικία μας, μου δήλωσε: «Μόνο ο πολιτικός ηγέτης, ο αρχηγός, έχει διακαίωμα λόγου πάνω σε τέτοια ζητήματα». Οι πολιτικοί ηγέτες, ο Stalin, ο Thorez, δεν έφτιαχναν κατασκευάσματα ποτέ, ενώ εκείνος που προσπαθούσε στη γωνιά του να σκεφτεί το 'κανε αυτό αναγκαστικά. Δεν πρόκειται εδώ για το αλάθητο του Πάπα αλλά για το δογματισμό και την ιεραρχία μέσα στο δογματισμό.

Εκείνη τη στιγμή, ο Georges Politzer είχε εγκαταλείψει τις επιστημονικές του φιλοδοξίες, το σχέδιό του για μια συγκεκριμένη ψυχολογία και ακόμη περισσότερο την αρχική ψυχαναλυτική του τοποθέτηση. Άρχισε να κάνει πολιτική οικονομία γιατί ο επίσημος μαρξισμός ήταν τώρα πια η σχεδιοποίηση κατά το σοβιετικό τρόπο — η πολιτική οικονομία, ή μάλλον η οικονομική πολιτική κατά Stalin.

— Λένε ότι ο Nizan έπαιζε μάλλον ύποπτο ρόλο.

— Θα σας πω τι σκέφτομαι γι' αυτό το θέμα ακόμα κι αν αυτό δεν αρέσει σε μερικούς. Ο Nizan έδινε αναφορά στο Κόμμα για οτιδήποτε γινόταν στη *Revue marxiste*. Εγώ και ο Norbert Guterman είχαμε αδιάσειστες αποδείξεις. Από πού; Από την εξαφάνιση της αλληλογραφίας, από την εξαφάνιση επιστολών που χάνονταν για μια δυο μέρες και μετά, ξαφνικά, επέστρεφαν στη θέση τους. Ο Norbert παρακολούθησε το πράγμα από κοντά και κατέληξε στο συμπέρασμα που σας ανέφερα προηγουμένως. Γι' αυτό έγραφα για το Nizan μερικές φράσεις, που τις ερμήνευσαν βέβαια με τον πιο κακόβουλο τρόπο. Ήθελα να πω και το λέω ακόμη ότι ο Nizan έγινε από τότε ύποπτος για μένα και μιστός. Δε μου αρέσουν οι καταγγελίες, είτε γίνονται προς όφελος του Κομμουνιστικού Κόμματος είτε προς όφελος της καπιταλιστικής αστυνομίας. Βρίσκω μάλιστα πιο απεχθή την καταγγελία που γίνεται με καλή συνείδηση στο εσωτερικό του πολιτικού θεσμού. Αποτελεί μέρος της λειτουργίας των χειρότερων θεσμών. Αυτός που είναι ικανός για καταγγελίες είναι ικανός για όλα. Όταν δημιουργείς εγκατομμύρια μπάτσους και βασανιστές με το πρόσχημα ότι φτιάχνεις αγωνιστές και ήρωες, ετοιμάζεις σίγουρα ένα μέλλον εφιαλτικό. Ζυγίζω τα λόγια μου και λέω ό,τι σκέφτομαι. Μίσησα έναν πράκτορα του Κόμματος στο εσωτερικό της δικής μας περιθωριακής ομάδας.

Κι ωστόσο, ήμουν μέλος του Κόμματος. Αναφέρω εδώ απλώς πώς κομματίασαν, από πάνω, το μοναδικό χώρο αυτόνομης θεωρητικής σκέψης που υπήρχε για μισό αιώνα στην Ευρώπη. Όσο για τον Gramsci, σκεφτόταν στη φυλακή: αυτή ήταν ο αυτόνομος χώρος του.

— Δε σας έχει κάνει εντύπωση το πνεύμα της σοβαρότητας που χαρακτηρίζει το μιλιταντισμό και τελικά μια ορισμένη απολιθωμένη σύλληψη της διαλεκτικής; Έχετε γράψει, δε θυμάμαι αν ήταν στο βιβλίο σας *La Somme et le Reste* ή στο *La Fin de l' Histoire*, μια φράση που τη βρίσκω ωραία: «Το σοβαρό το κατανοούσα πάντοτε με το κεφάλι ποτέ με το πετσί». Σας ρωτώ λοιπόν: Πώς μπορούσατε να ζήσετε τόσο πολύ μέσα στο πετσί ενός αγωνιστή;

— Ακόμη αναρωτιέμαι. Για ν' απαντήσω πρέπει να πάω πιο βαθιά. Εκείνη την περίοδο η αγωνιστική ζωή ήταν ένα αποκομμένο, ένα στήριγμα. Δεν αγνοώ ότι ο μιλιταντισμός, όπως και τόσες άλλες αξίες, όπως και όλες οι αξίες, βρίσκεται σήμερα σε κρίση. Σε πολλούς σημερινούς νέους και νέες, μεταξύ είκοσι και τριάντα χρονών, διακρίνω την έλλειψη ενός τέτοιου στηρίγματος. Αν προχωρούσα περισσότερο και άφηνα πίσω την πραγματικότητα αυτής της εποχής, θα 'λεγα ότι ορισμένοι από τους συντρόφους μου κι εγώ βρισκόμασταν σε μια κατάσταση ενδιάμεση ανάμεσα στο ανθρώπινο και στο υπερανθρώπινο. Υπήρχε έδαφος κάτω από τα πόδια μας και την ίδια στιγμή το νιώθαμε να τρέμει και να υποχωρεί. Όλες οι αναφορές μας κατέρρεαν εκτός από κείνη του Κόμματος. Σιγά σιγά δεν υπήρχε πια άλλο οδηγητικό νήμα εκτός απ' τη γλώσσα — όπως το ξέρουμε όλοι σήμερα —, και το Κόμμα ή μάλλον ο μαρξισμός παρείχε μια γλώσσα. Έχω εξηγήσει επανειλημμένα πως η γλώσσα του Marx είναι ταυτόχρονα καθημερινή, επιστημονική και πολιτική. Πιστεύω ότι έχω αποφύγει αρκετές φορές να περάσω μια προσωπική κρίση χάρη στο μιλιταντισμό. Η αγωνιστική δραστηριότητα, λίγο μετά την ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος — εφόσον ήμουν κι εγώ ανάμεσα σ' αυτούς που στην κυριολεξία το δημιούργησαν —, ήταν μια αδελφική δραστηριότητα. Δεν κάναμε τότε πολιτική με τη στενή σημασία του όρου· ούτε με την τεχνική ούτε με τη γραφειοκρατική του σημασία. Το Κόμμα, επιμένω σ' αυτό, λειτουργούσε σαν αντι-κοινωνία. Σήμερα αυτή η εκτίμηση δεν έχει πια νόημα, ή έχει ένα απομακρυσμένο αναδρομικό νόημα.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα — αυτή είναι η δύναμη και η αδυναμία του — έγινε ένα αντι-κράτος· μ' αυτό εννοώ έναν κρατικό μηχανισμό έτοιμο να υποκαταστήσει τον υπάρχοντα μηχανισμό και που έχει συσταθεί γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό. Είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με το σοβιετικό πολιτικό μοντέλο, με το μοντέλο του σοβιετικού κράτους. Εκείνο τον καιρό, το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ένας τρόπος ζωής, μια αντι-κοινωνία. Ζούσαμε μέσα στους κόλπους της αστικής κοινωνίας αλλά διαφορετικά από την αστική τάξη, διαφορετικά από κείνους που αποδέχονταν την αστική κοινωνία. Ζούσαμε επιδιώκοντας μια ζεστή, αντρίκεια αδελφσύνη. Στην κορυφή, αυτή η ποιότητα χάθηκε γρήγορα. Ο μηχανισμός στην κορυφή του απασχολούνταν με την πολιτική με τη στενή σημασία του όρου κι αγωνιζόταν σε δύο μέτωπα με πείσμα, ενάντια στην ελάχιστη ένδειξη τροτσκισμού κι ενάντια στην ελάχιστη ένδειξη αυθορμητισμού. Η πολιτική δουλειά, όπως λεγόταν, γινόταν μέσα στο εσωτερικό του Κόμματος. Ο μηχανισμός σταθεροποιούνταν μ' αυτό τον τρόπο, παραμονεύοντας όλες τις παρεκκλίσεις και διαρκώς επαγρυπνώντας, για να επιβεβαιωθεί μπροστά στα μάτια του και μπροστά στη βάση. Στη βάση τίποτα τέτοιο δεν υπήρχε. Στο Κόμμα θρискόταν πλήθος κόσμου. Άνθρωποι όλων των ειδών· άλλοι αναρχίζοντες, άλλοι τροτσκιστές. «Είναι όμως καλός φίλος», έλεγαν στη βάση όταν κάποιος υπεύθυνος ερχόταν να δει τι συνέβαινε σ' έναν πυρήνα (κελί).

Αν η νιτσεική προοπτική συχνά σκοτεινίαζε προς όφελος της αγωνιστικής ζωής, ωστόσο δεν εξαφανιζόταν. Για χρόνια, έζησα σε μια πόλη με επτά οχτώ χιλιάδες κατοίκους, σε μια μικροσκοπική κωμόπολη, το Privas. Έμενα σ' ένα ύψωμα, έξω από την πόλη, σε μια καλύβα που πριν χρησιμοποιε για αποθήκη σ' έναν αμπελουργό. Είχα τακτοποιήσει το μικρό χώρο στοιχειωδώς. Δεν υπήρχε ούτε καν θέρμανση. Με νιτσεικό σχεδόν τρόπο, πράγμα που είναι σχεδόν ειρωνικό για έναν αγωνιστή, κυριαρχούσα στις κοιλάδες, στα βουνά και στην ίδια την πόλη. Είχα από την καλύβα μου μια μεγαλόπρεπη θέα, τις Άλπεις· το Vercors από την άλλη πλευρά της κοιλάδας του Ροδανού. Κατά μια έννοια επρόκειτο για μια εμπειρία που προανάγγελλε το υπερανθρώπινο, αλλά η μοναξιά δεν μπορεί να διαρκέσει πολύ — εκτός κι αν είσαι ο Ζα-ρατούστρα μέσα στη σπηλιά του. Μου χρειαζόταν η επαφή με τη βάση, επαφή θερμή, οργανική, πραγματικά λαϊκή, με την καλύτερη σημασία του όρου αυτού. Το Κόμμα στις επαρχιακές εκείνες

περιοχές αναδυόταν από μια προλεταριακή ελίτ, τους σιδηροδρομικούς του Teil, τους ταιμεντοποιούς του Lafarge και τους εργάτες των εργοστασίων που ήταν ακόμη ελάχιστοι στην κοιλάδα του Ροδανού. Γινόταν μια επιλογή των καλύτερων, όχι ακόμα των πιο άγρυπνων πολιτικά αλλά των πιο δραστήριων. Μαζί τους αισθανόσουν πάντοτε σα στο σπίτι σου. Όχι με οικογενειακή έννοια, μια και δεν ήταν μεγάλη οικογένεια, αλλά με αδελφική έννοια. Οι φασίστες κατέστρεψαν αυτές τις λέξεις: την αντρικεία αδελφσύνη. Όπως κι όλα όσα ιδιοποιείται η δεξιά, αυτές τις λέξεις κι αυτά τα συναισθήματα τα έπαιρναν από την αριστερά. Νομίζω ότι ταίριαζαν απείρως καλύτερα στους αγωνιστές του Κόμματος παρά στους φασίστες. Μέσα σ' αυτή την αδιάρρηκτη επικοινωνία και ταυτότητα πίστης μπορούσαμε πράγματι να πούμε «εμείς»· δεδαίως, εμείς δημιουργήσαμε αυτό το «εμείς» του Κομμουνιστικού Κόμματος που λείπει τόσο από τα άλλα κόμματα. Δεν είμαι περήφανος γι' αυτό, ούτε ντρέπομαι όμως. Απλώς κάνω μια διαπίστωση. Έχω ήδη πει ότι κανένας δεν είναι απαλλαγμένος από αντιφάσεις. Όσο για μένα, τις έχω υποστεί όλες. Από τη μια πλευρά έκανα μια ζωή απομονωμένη, μια ζωή ελιτίστικη, εφόσον δίδασκα φιλοσοφία και διάβαζα τους φιλοσόφους μένοντας σ' ένα μοναχικό παλιοκάλυδο πάνω στο βουνό· έπρεπε ν' ανεβείς εκατοντάδες σκαλιά για να φτάσεις εκεί πάνω και πολύ λίγα κορίτσια είχαν το κουράγιο ν' ανεβούν μέχρι την κορυφή του Γολγοθά μου. Παράλληλα, έχω υπέροχες αναμνήσεις από μια ταπεινή αγωνιστική ζωή. Μόνο ένα ποδήλατο είχα για να περνά τα βουνά και τις κοιλάδες του Ardèche. Πήγαινα σε συγκεντρώσεις που γίνονταν πολλές φορές μακριά και γυρνούσα αργά τη νύχτα με το ποδήλατο. Ήμουν πολύ γερός. Κι αυτό μου έδινε τη δυνατότητα να έχω μια έντονη διανοητική ζωή.

Προσπάθησα να κάνω μια αντι-διδασκαλία της φιλοσοφίας. Με μερικούς φίλους δημοσιεύσαμε τα *Cahiers de Contre-enseignement* (Τετράδια Αντιδιδασκαλίας). Ταυτόχρονα, είχα πολύ στενές σχέσεις με τους εργάτες του ταιμεντοποιείου Lafarge και με τους εργάτες των μεταξουργείων. Έγραψα μακροσκελείς μελέτες γι' αυτές τις βιομηχανίες και κατάφερα να τις προωθήσω ως την ηγεσία του Κόμματος. Ήταν μεγάλα άρθρα πενήντα σελίδων το καθένα, που θα μπορούσαν να φιγουράρουν ανάμεσα στις πρώτες μελέτες βιομηχανικής κοινωνιολογίας ή κοινωνιολογίας της εργασίας που έγιναν στη Γαλλία. Ύστερα από μερικά χρόνια έ-

μαθα με κατάπληξη και εντελώς τυχαία ότι η *Πράβντα* είχε δημοσιεύσει αυτά τα άρθρα σαν αξιόλογα έργα της γαλλικής εργατικής τάξης. Όχι μόνο εξαιτίας της αγωνιστικής δραστηριότητας αλλά και του συνολικού πλαισίου της ανακάλυψης, του συναισθήματος ότι δημιουργείς κάτι καινούριο, δεν ένιωσα ποτέ άλλοτε τίποτε παρόμοιο. Εκτός, ως ένα βαθμό, από την περίοδο του πολέμου· στην Αντίσταση. Το χρόνο δεν τον χαρακτηρίζει για μένα η αγωνιστική δραστηριότητα αλλά ένα σύνολο δημιουργημάτων, μια αδιαχώριστη από τη ζωή διάχυση της σκέψης. Προτιμούσα να εξηγώ το μαρξισμό στους νέους εργάτες των μεταξουργείων και νομίζω ότι το έκανα αρκετά καλά. Εκείνη τη στιγμή ο κομμουνισμός ήταν ένας τρόπος ζωής, ένα στυλ ζωής που προσανατολιζόταν προς το *grand style*. Μόνο πολύ αργότερα εμφανίστηκε ο μύθος του κομμουνισμού γιατί, για μένα, ο κομμουνισμός είναι, όπως λένε, μυθοποιημένος και μυστικοποιημένος. Υπάρχουν σήμερα δύο μύθοι αντιμέτωποι: ο κομμουνισμός και ο αντικομμουνισμός. Παραπέμπουν ο ένας στον άλλο, τρέφονται ο ένας από τον άλλο, κι αυτό καλύπτει τον ορίζοντα. Δεν ξέρουμε πια τι είναι ο κομμουνισμός και γι' αυτό άλλωστε φωνάζουμε εν τη ερημω: «ας αλλάξουμε τη ζωή». Τον κρατικό σοσιαλισμό τον ξέρουμε και μάλιστα καλά. Ορισμένοι με αποκαλούν «αντικομμουνιστή». Θεωρώ αυτή την κατηγορία κακόγουστο αστείο· πράγμα, άλλωστε, που δε χρησιμεύει σε τίποτα, αν λάβουμε υπόψη τη σοβαρότητα με την οποία την ξεστομίζουν. Δεν είμαι αντικομμουνιστής εφόσον δείχνω ότι μέσα στον αντικομμουνισμό υπάρχει μια πολιτική μυστικοποίηση που αποκρύβει τη λειτουργία του νεοκαπιταλισμού — εφόσον ο κομμουνισμός δεν υπάρχει. Και ο κομμουνισμός κατά Μαρκ; Ξέρουμε τι λέει κι αυτός. Στο βαθμό που οι Σοβιετικοί και οι ομόλογοί τους στις διάφορες χώρες έχουν ακόμη θεωρητική σκέψη, ανάγουν τον κομμουνισμό σε μια απροσδιόριστη χρονολογία. Στον κομμουνισμό, βεβαίως, παραδέχονται ότι δεν υπάρχει κράτος· περιμένοντας ενισχύουμε το κράτος για να προετοιμάσουμε το τελικό άλμα, τη δίχως ασυνέχεια ποιητική επανάσταση με την οποία θα περάσουμε από το κράτος στην απουσία κράτους. Σάμπως η σταλινική ενδυνάμωση του κράτους να μπορούσε να εξαλειφθεί μια ωραία πρωία, δίχως επανάσταση και δίχως ριζική ασυνέχεια.

Όμως το κομμουνιστικό κίνημα εγκατέλειψε τα εδάφη του κι εγκαταστάθηκε στα εδάφη των αντιπάλων του, από τη μέρα που

το σταλινικό κράτος πήρε στους ώμους του την οικονομική ανάπτυξη και τίποτε άλλο πέρα απ' αυτήν. Χρησίμευσε σαν μοντέλο όχι μόνο στα διάφορα κομμουνιστικά κόμματα αλλά και στα κράτη και στα αστικά κόμματα. Ακριβώς εκείνη τη στιγμή το Κομμουνιστικό Κόμμα μεταμορφώθηκε από αντι-κοινωνία σε αντι-κράτος. Δεν εννοώ σε κόμμα που καταστρέφει το κράτος αλλά σε κόμμα υποψήφιο ν' αντικαταστήσει στην ηγεσία του κράτους την αστική τάξη ή μάλλον το κατεστημένο, τελευταίο ψευδώνυμο της αστικής τάξης. Πρέπει ν' αναγνωρίσουμε την αποτυχία της αντι-κοινωνίας. Ναυάγησε στη Γερμανία και σ' αυτό οφείλεται η σοβαρότητα των γεγονότων του 1928-1933, τα οποία άλλωστε δεν έχουν αποσαφηνιστεί καλά. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής έκανα πολλά ταξίδια στη Γερμανία. Το κόμμα ως αντι-κοινωνία μέσα στην οποία ζουν σύντροφοι που τρέφουν αναμεταξύ τους αισθήματα αδελφοσύνης, στενής αλληλεγγύης, αμοιβαίας και θαδιάς στοργής μέσα στον αγώνα, αυτή η αντι-κοινωνία ναυάγησε μαζί με το φασισμό και το σταλινισμό. Τα δοκίμια των ιστορικών δεν εξηγούν καλά αυτή την αποτυχία. Ο τρόπος ύπαρξης που χάθηκε περιείχε μια ορισμένη κριτική και ένα ξεπέραςμα του πολιτικού ως τέτοιου. Αυτός ο τρόπος ύπαρξης δεν αφιερώναταν στην πολιτική δραστηριότητα σαν να ήταν μια ειδικευμένη δραστηριότητα.

Χρειάστηκε πολύς καιρός για να ενδιαφερθούν οι αγωνιστές της δάσης, να ενδιαφερθούν πραγματικά, για την οικονομική ανάπτυξη στη Σοβιετική Ένωση, για τον αριθμό των τόνων του σιταριού και του ατσαλιού που παράγονταν — και μιλώ για την ανάπτυξη ως κριτήριο του σοσιαλισμού. Δεν ήταν αυτό που έψαχναν και που ήθελαν. Πολύ πιο αργά απ' ό,τι εγώ, οι σουρρεαλιστές αντιλήφθηκαν αυτούς τους μετασχηματισμούς του κομμουνιστικού κινήματος: το μετασχηματισμό της αντι-κοινωνίας σε αντι-κράτος και του αυθορμητισμού σε μηχανισμό. Αυτοί εγκατέλειψαν το Κόμμα πολύ πιο αργά απ' ό,τι εγώ. Με επιχειρηματολογίες τροτσκιστικού τύπου που δεν ήταν εσφαλμένες αλλά ούτε και πειστικές για μένα. Εγώ επέμεινα στον εσωτερικό αγώνα που διήρκεσε μέχρι το 1958, για να μη γίνει το Κομμουνιστικό Κόμμα ένα πολιτικό κόμμα που ασχολείται με ειδικευμένες πολιτικές, με τη στρατηγική του, με το σχέδιό του για την ανάπτυξη και με τους τρόπους δράσης του, συμπεριλαμβανομένων και των υπόγειων ενεργειών, των ιντριγκών, των περισσότερο ή λιγότερο κρυφών οικονομικών πόρων και ούτω καθεξής.

Καταλαβαίνω πολύ καλά γιατί ο Stalin ξεφορτώθηκε τους «γέ-
ρους μπολσεβίκους», μάρτυρες αυτού του οδυνηρού μετασχημα-
τισμού. Το κομμουνιστικό κίνημα; Έγινε μ' αυτό τον τρόπο ένα
κίνημα πραγματικά κι αποτελεσματικά πολιτικό; Ας πούμε κα-
λύτερα ότι, καθώς ανέλαβε την ανάπτυξη των υπανάπτυκτων χω-
ρών, άλλαξε. Ριζικά. Στις υπανάπτυκτες χώρες υπήρξε μια δρά-
ση. Εδώ, στην Ευρώπη, στις βιομηχανικές χώρες, το Κόμμα εκ-
φυλίστηκε. Στη Σοβιετική Ένωση ο μαρξισμός μεταμορφώθηκε
στο αντίθετό του: από κριτική των ιδεολογιών έγινε ιδεολογία
του κράτους. Αυτός ο μετασχηματισμός συνοδεύτηκε κι από με-
τασχηματισμούς της διαλεκτικής. Η διαλεκτική απολιθώθηκε α-
πλώς; Πιστεύω πως μάλλον υπέστη μια νόθευση. Έγινε απλή σο-
φιστική. Αναμφισβήτητα η διαλεκτική δεν πορεύεται μόνη της.
Συναντά πολλές δυσκολίες. Γιατί; Δύσκολο πρόβλημα, που δεν
έχει λυθεί, παρά το πλήθος των προσπαθειών που έγιναν. Είναι
το πρόβλημα της σχέσης λογικής και διαλεκτικής. Η λογική; Οι
διαλεκτικοί την ατέρριψαν θεωρώντας την αστική. Όταν έγρα-
ψα μια πραγματεία στην οποία υπήρχαν μέρη τυπικής λογικής, με
κατηγόρησαν ότι μεταφέρω στην προλεταριακή επιστήμη υπερδο-
μές που προέρχονται από ξεπερασμένους τρόπους παραγωγής.
Συλλογισμός λανθασμένος και μυστικοποιητικός, γιατί, αν αντι-
στρέψουμε την έννοια που αναγνωρίζουν ο Marx, ο Engels και ο
Lenin, η λογική διασχίζει τους τρόπους παραγωγής χωρίς να ει-
σέχεται στις υπερδομές, οι οποίες εξαφανίζονται μαζί με τη βά-
ση. Δεν είναι πολύς καιρός που οι σοβιετικοί θεωρητικοί κατάλα-
βαν επιτέλους ότι οι κατηγορίες της ταυτότητας, της σχέσης ανά-
μεσα στο μέρος και στο όλο, αγνοήθηκαν σκανδαλωδώς από τη
σοβιετική φιλοσοφία. Κατασκεύασαν τη διαλεκτική στέλνοντας
περίπατο τη λογική.

Πάνε είκοσι ή τριάντα χρόνια τώρα που έγινε μια συνάντηση
των φιλοσόφων, δηλαδή των μελών της Ακαδημίας των Επιστη-
μών της Ε.Σ.Σ.Δ. με τους αρχηγούς του στρατού, στρατηγούς και
στρατάρχες, συγκέντρωση στα πλαίσια της οποίας οι στρατιωτι-
κοί εξήγησαν στους φιλοσόφους ότι καλά θα έκαναν να σιωπή-
σουν όσον αφορά τη διαλεκτική, κι ότι είχαν απηυδύσει μ' όλους
αυτούς τους νέους αξιωματικούς που δεν μπορούσαν πια να περι-
γράψουν ένα στόχο και που με το πρόσχημα της διαλεκτικής ανα-
κάτευαν το άσπρο με το μαύρο για να προσδιορίσουν το γκρίζο.
Οι στρατηγοί το δήλωσαν καθαρά: «Χρειαζόμαστε μια λογική,

μια λογιστική, μια λειτουργική λογική». Δήλωσαν ότι είχαν ανάγκη την κυβερνητική και τη θεωρία της πληροφορίας που προέρχονται απ' αυτή τη λογική που απορρίπτεται ως αστική από τους μαρξιστές φιλοσόφους. Μου φαίνεται πως μίλησα επί τροχάδην γι' αυτή την υπόθεση, για τη θεωρία της πληροφορίας και το μαρξισμό, σ' ένα άρθρο των *Voies nouvelles*, όργανο αντίθεσης μέσα στο Κόμμα. Η στάση των μαρξιστών φιλοσόφων είχε μια βαρύτατη συνέπεια: τη διατήρηση της λογικής μ' όλα τα επακόλουθά της στο στράτευμα και στους θεσμούς που λειτουργούν με τρόπο εμπειρικό, ενώ στο πανεπιστήμιο διδάσκεται μια διαλεκτική ιδεολογία, μια εξεζητημένη διαλεκτική. Όταν σας λένε ότι η διαλεκτική συνίσταται στο ότι μια πατάτα βλασταίνει και δίνει καινούριο φυτό ή στο ότι το μαύρο και το άσπρο αναμειγνύονται και σχηματίζουν το γκριζο, δεν υπάρχει τίποτα το κοινό με τη διαλεκτική του Ηράκλειτου, του Marx ή του Lenin. Η σκέψη υποθαμβίζεται. Η ροή των σκέψεων γίνεται κυκλική και σταθεροποιείται υπό μορφή δίνης ελλείπει αναφορών. Η λογική είναι ο κανόνας του λόγου και της συνοχής και να μια φόρμουλα πολύ σημαντική κατά τη γνώμη μου: η θεωρία των αντιφάσεων δεν πρέπει να είναι αντιφατική. Αν ξεκινήσει κανείς από τη λογική, αν κρατηθεί στις θέσεις της λογικής, θα φτάσει, αργά ή γρήγορα, σε συγκρούσεις, σε αντιφάσεις: δεν μπορεί να τις παραγράψει όπως κάνει ένα μέρος της στρουκτουραλιστικής σκέψης. Και αντίστροφα, αν κανείς ξεκινήσει από την αντίφαση και προσπεράσει τους κανόνες της λογικής συνοχής, θα καταλήξει σ' ένα λόγο εξεζητημένο. Ιδού η πολιτική σπουδαιότητα του ζητήματος αυτού.

Όταν ορίζω τη διαλεκτική ως ενότητα των αντιφάσεων και δίνω τον κυρίαρχο ρόλο στην ενότητα, η διαλεκτική φτάνει, κάτω από την πένα ορισμένων διαλεκτικών, σε περίεργα αποτελέσματα. Στη σοσιαλιστική κοινωνία, η ενότητα επιβεβαιώνεται: θριαμβεύει και εκδηλώνεται μέσα στο κράτος. Αποδίδοντας ένα ρόλο κυρίαρχο στην ενότητα, μετριάζοντας τις αντιφάσεις προς όφελος της συνοχής, τονίζοντας τη λογική ενάντια στη διαλεκτική, καταλήγουμε στο απόλυτο του κράτους. Αν, αντίθετα, θεωρήσω ουσιαστική την αντίφαση, φτάνω στην ιδέα ενός γίγνεσθαι απεριόριστου, μέσα στο οποίο οι αντιφάσεις αναπαράγονται και μπορούν να επιδεινωθούν ή να μετασχηματιστούν ή να τροποποιηθούν, πράγμα που εισάγει μια εντελώς διαφορετική προοπτική. Μπορούμε να πούμε, για παράδειγμα, ότι η αντίφαση ανάμε-

σα στην κοινωνία και στη φύση θ' αναζωπυρώνεται πάντοτε κι ότι η κοινωνία μπορεί να φτάσει μέχρι την καταστροφή της φύσης, κινδυνεύοντας να καταστραφεί και η ίδια. Προσθέτω ότι τη διαλεκτική δεν μπορούμε να τη χειριστούμε εύκολα. Εγώ καταλαμβάνω μια δύσκολη θέση, επειδή πρέπει να υπερασπίζομαι από τη μια τη διαλεκτική, ενάντια στους αχαλίνωτους οπαδούς της λογικής, και από την άλλη τη λογική ενάντια στους σοφιστές διαλεκτικούς. Η λογική είναι πολιτική, πάντοτε κρατική. Προέρχεται από το κράτος και οδηγεί σ' αυτό, γεγονός που έχει μεγάλη σημασία.

Μήπως θέλετε να εξετάσω λίγο αυτή τη γενεαλογία της λογικής; Ας το κάνουμε. Η ειδικευμένη φιλοσοφία και η λογική ως μέθοδος δε διατυπώθηκαν μαζί με τον υπερβολικά περίφημο «δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής του Μαρξ» αλλά σε σύνδεση με την ελληνική πόλη-κράτος, με τον Αριστοτέλη. Η αριστοτελική λογική αναζωπυρώθηκε αργότερα με τη μεταφυσική και τη θεολογία του στρατιωτικού φεουδαρχικού κράτους. Νομίζω πως απέδειξα σε διάφορα κείμενα αυτή τη γειννίαση του κρατικού Λόγου⁴¹ και του λογικού Λόγου. Θαυμάζω το έργο του Michel Foucault για την *Ιστορία της Τρέλας στην κλασική εποχή*, αλλά αυτό το βιβλίο περιέχει ένα λάθος προοπτικής και εκτίμησης: πράγμα που δε δείχνει βέβαια μια παραποίηση αλλά μια ψευδαίσθηση του συγγραφέα. Ο «κλασικός Λόγος» είναι ο Λόγος του κράτους, του κράτους που αρχίζει να εδραιώνεται και να διαχωρίζει το μη φυσιολογικό από το ομοίμορφο. Οι αποφάσεις είναι εκτελεστές επειδή το κράτος αποφαινεται. Το κράτος γεννιέται μέσα σε καθορισμένες συνθήκες που δεν τις γνωρίζουμε άλλωστε καλά. Υπάρχουν ακόμη πολλά να ειπωθούν γι' αυτή τη γένεση του κράτους, του κράτους-μοντέλου, στη Γαλλία, από το 17ο ως 19ο αιώνα. Αλλά, για να επιστρέψουμε στο παράδειγμα του Foucault, το βιβλίο του περιέχει μια περίεργη αυταπάτη, μια αυταπάτη των φιλοσόφων. Ο φιλόσοφος μπορεί ν' αποδώσει στο φιλοσοφικό Λόγο ορισμένες συνέπειες που ένας ιστορικός του κράτους δεν μπορεί ν' αποδώσει παρά στην παρείσφρηση του κράτους μέσα στα κρυμμένα βάθη της κοινωνίας-των-πολιτών. Σύμφωνα με τον Hegel, η διαλεκτική σκέψη απορροφείται από το κράτος. Το κράτος είναι η αρχική και η τελική ταυτότητα, επομένως το λογικό. Στο Hegel, η ταυτότητα και η ενότητα υπερέχουν. Η Ιδέα βγαίνει από τον εαυτό της και αλλοτριώνεται μέσα στον κόσμο,

μέσα στη φύση. Η αλλοτρίωση προηγείται οντολογικά της αντίφασης και την κάνει να γεννηθεί. Η ιστορία, επιστροφή στην Ιδέα, αναγνώριση της Ιδέας, διατρέχει τις διαλεκτικές αντιφάσεις του χρόνου και τις επιλύει. Η ιστορία είναι ταυτόχρονα απορρόφηση της αλλοτρίωσης και της αντίφασης· το κράτος είναι η αρχική ταυτότητα και η τελική· αρχική μέσα στην απόλυτη Ιδέα και τελική μέσα στο κράτος, ενσάρκωση της Ιδέας. Το κράτος απορροφά τις αντιφάσεις, που τις γνωρίζει και τις ελέγχει. Οι αντιφάσεις ανάμεσα στα διάφορα συστήματα που συνιστούν το μεγάλο σύστημα που είναι το κράτος όχι μόνο εμπεριέχονται σ' αυτό αλλά και είναι γνωστές, άρα ελεγχόμενες, άρα επιλυόμενες από τους ανθρώπους του κράτους. Αν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στο σύστημα της εργασίας και στο σύστημα των αναγκών, που τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο και που είναι το ένα αντίθετο του άλλου και ταυτόχρονα αντανάκλαση του άλλου, το κράτος την επιλύει επειδή τη γνωρίζει, και ούτω καθεξής· για παράδειγμα, ανάμεσα στην πολιτεία και στα σωματεία κτλ. Αν υπάρχει ασυμφωνία, δηλαδή σύγκρουση ανάμεσα στην παραγωγική τάξη και τη σκεπτόμενη τάξη, δηλαδή ανάμεσα στους εργάτες και τους χωρικούς από τη μια πλευρά και τη μεσαία τάξη από την άλλη, αν υπάρχει λοιπόν ασυμφωνία, το κράτος βρίσκεται στην κατάλληλη θέση για να την ελέγξει, να την επιλύσει. Στο Hegel η λογική θριαμβεύει. Δηλώνει αρκετές φορές, κυρίως στη *Φαινομενολογία*, ότι η αντίφαση κυριαρχεί στην ταυτότητα. Όσο περισσότερο πλησιάζει προς το τέλος της ζωής του, με τη φιλοσοφία του δικαίου και τη φιλοσοφία του κράτους, τόσο περισσότερο εγκαταλείπει την οπτική της Φαινομενολογίας, εκείνη την οπτική του αφέντη και του δούλου, εκείνη την οπτική της διασπαστικής αντίφασης. Εγκαταλείπει τη διαλεκτική με μια θεωρία περί απορρόφησης των αντιφάσεων μέσα στο κράτος. Αυτό το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στη λογική και στη διαλεκτική παραμένει ουσιαστικό και σήμερα. Ο θεσμικός μαρξισμός παλεύει μέσα σε δυσκολίες που οι υποστηρικτές του αποσιωπούν εύκολα, εφόσον αυτοί κατέχουν την πολιτική εξουσία. Αυτές δεν εκδηλώνονται καθόλου σαν αντιφάσεις στο εσωτερικό του δόγματος. Πώς όμως μπορείς να διατηρήσεις συγχρόνως την προτεραιότητα της λογικής και τη θεωρητική σπουδαιότητα της διαλεκτικής; Για ν' απαντήσει κανείς σ' αυτά τα ερωτήματα, που δεν μπορούν να μην τεθούν, είναι αναγκασμένος να προδεί σε ιδεολογικές ακροασίες που έχουν πολιτι-

κές συνέπειες. Το κράτος όλου του λαού, αυτή η επινόηση του Khrouchtchev, εγκαταλείφθηκε το 1965 για το σοσιαλιστικό κράτος, θέση όχι περισσότερο κατανοητή, εφόσον για τον Marx, τον Engels και τον Lenin ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να συλληφθεί παρά ως μετάβαση: ως περίοδος βαθμιαίας εξαφάνισης του κράτους.

Θα ήθελα να επανέλθω διεξοδικότερα στο θέμα της θεσμοποίησης του μαρξισμού. Αυτή εγκαθιδρύθηκε σε αντιστοιχία με την παγίωση των πολιτικών μηχανισμών. Όποιος μιλάει για μηχανισμό μιλάει για θεσμό και συνεπώς για θεσμική ιδεολογία.

— *Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, πότε και γιατί εγκαταλείψατε το Κόμμα;*

— Το 1958, ύστερα από τριάντα χρόνια παραμονής. Τριάντα χρόνια πολιτικής ζωής. Αντίθετα απ' όσα ειπώθηκαν, δε με διέγραψαν από το Κόμμα αλλά μ' έβαλαν σε διαθεσιμότητα κι εγώ μετέτρεψα ελεύθερα αυτή τη διαθεσιμότητα σε διαγραφή. Θα μπορούσα να πω πολλά ακόμη για το Κόμμα κατά τον πόλεμο, κατά την Αντίσταση, μετά τον πόλεμο. Θα ήθελα να συνοψίσω εδώ τη μεγάλη αντισταλινική εποχή. Έχει όψεις ελάχιστα γνωστές, που τις αγνοούν οι ιστορίες, ακόμη και οι ανεπίσημες ιστορίες όπως, για παράδειγμα, η ιστορία του Κ.Κ.Γ. γραμμένη από ένα φιλελεύθερο Αμερικανό, τον Ronard Tierski. Αν παρέμεινα μέλος του Κόμματος μετά το 1948, το έκανα επειδή είχε αρχίσει μέσα στο Κόμμα ο ιδεολογικός, θεωρητικός και πολιτικός αγώνας. Η κριτική του σταλινισμού δεν αρχίζει ούτε με το θάνατο του Stalin ούτε με την αναφορά Khrouchchev στο 20ό Συνέδριο. Αυτά τα στοιχεία συγκεντρώθηκαν σιγά σιγά. Εννοείται ότι σχεδόν όλα ήταν κρυφά, αλλά παρ' όλα αυτά από καιρό σε καιρό γίνονταν μερικές αποκαλύψεις. Κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στα 1949-50, ανακάλυψαν την υπόθεση Rajk, στη Βουδαπέστη. Εκείνη τη χρονιά δεν μπορούσα να προβλέψω τη γελοία πένθημη εξέλιξη αυτής της υπόθεσης. Δεν ήξερα ότι δέκα χρόνια μετά το θάνατό του στην αγχόνη, κατόπιν διαταγής του Κόμματος, τον αποκατέστησαν και του ξανάδωσαν την ιδιότητα του μέλους του Κόμματος. Αυτό είναι το αποκορύφωμα γελοιότητας, μια και ανεβάζει το Κόμμα στη βαθμίδα της Εκκλησίας, που αφορίζει και αίρει τον αφορισμό, που καταδικάζει σε θάνατο στην πυρά αν χρειαστεί,

που οσιοποιεί και αγιοποιεί. Κατά τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού, έμαθα τυχαία πώς η πολιτική αστυνομία, δηλαδή οι παλιοί σύντροφοι του Rajk, του είχαν αποσπάσει ομολογίες, πώς τον είχαν βασανίσει· του ξερίζωσαν τα νύχια κι ο Rajk αρνιόταν να ομολογήσει ότι υπηρετούσε τη φασιστική πολιτική αστυνομία από την αρχή του ενεργού βίου του. Ύστερα, φαίνεται ότι οδήγησαν τη γυναίκα του και τα παιδιά του στην αυλή της φυλακής. Έβαλαν τον Rajk μπροστά σ' ένα παράθυρο. Μπροστά στο παράθυρο, ένα τραπέζι. Πάνω στο τραπέζι ένα στυλό κι ένα χαρτί με τις ομολογίες: «Είμαι της αστυνομίας από δεκάξι χρονών...» Η γυναίκα και τα παιδιά ήταν κάτω από το παράθυρο, στην αυλή απέναντί τους, οι αστυνομικοί με τα πολυδόλα. Είπαν στον Rajk: «Αν δεν υπογράψεις, η γυναίκα σου και τα παιδιά σου θα σκοτωθούν μπροστά σου». Υπέγραψε. Μερικές ώρες αργότερα τον εκτέλεσαν, αφού προηγουμένως είχαν δημοσιεύσει στον παγκόσμιο Τύπο τις ομολογίες που είχε υπογράψει. Αυτά μου διηγήθηκαν στη Βουδαπέστη το 1950.

Σαιξπηρικό δράμα ανάμεικτο με χωρατά αυτή η επανένταξη στο Κόμμα δέκα χρόνια μετά το θάνατό του! Δε διαβάζω βιβλία γι' αυτή την εποχή. Ούτε είδα κανένα. Η *L' Aveu* (Η Ομολογία) μου φαίνεται ανούσια δίπλα στο σαιξπηρικό δράμα. Εκείνη τη στιγμή δρισκόμουν ήδη στην αντιπολίτευση όσον αφορά τη διαμάχη «αστική επιστήμη» εναντίον «προλεταριακής επιστήμης». Στο όνομα της «προλεταριακής επιστήμης» παρουσίαζαν μια ολική συστηματοποίηση. Θυμάστε με ποιον τρόπο τοποθετούσαν μέσα στο ίδιο σύστημα τον Ρανιον και τον παβλοφισμό, τον ανώδυνο τοκετό και το νέο ανθρωπισμό, τον Mitchourine και τον Lysenko, την ντετερμινιστική φυσική κτλ. Με λίγα λόγια, επρόκειτο για μια ολική σύνθεση, μια χεγκελιανή σύνθεση, δηλαδή για το σταλινισμό, που συνδεόταν με τα γραπτά του Stalin σχετικά με τον υλισμό, σύμφωνα με μια ανήλεη λογική. Σας είπα ότι ο Stalin έδωσε ένα πρώτο χτύπημα σ' αυτό το σύστημα, σ' αυτό τον ολικό δογματισμό, με το κείμενό του για τη γλωσσολογία; Το μεγάλο παιχνίδι, το μεγαλοφυές παιχνίδι του Stalin, που την καταγωγή του δρισκόμουμε εύκολα στον Machiavelli, ήταν το ότι πολέμησε ο ίδιος το σταλινισμό. Έβαλε να τουφεκίσουν τους αρχηγούς της αστυνομίας που είχαν εκτελέσει τις διαταγές του. Επιτέθηκε στους ιδεολόγους του γιατί τον υποστήριζαν πολύ καλά. Τι πολιτική ιδιοφυΐα! Αν επανέρχομαι σ' αυτό το θέμα, είναι επειδή δεν έχει

κλείσει κατά κανένα τρόπο. Η ιστορική κρίση για έναν άνθρωπο του κράτους εξαρτάται από την αποτυχία ή την επιτυχία του. Ο Stalin κέρδισε στρατιωτικά κι έχασε πολιτικά. Δεν κατάφερε να σπάσει στα δύο την παγκόσμια αγορά. Αυτό τον υπέρτατο στόχο δεν τον πέτυχε. Εξ ου και η αποτυχία και ο αδικαιολόγητος σήμερα χαρακτήρας της σταλινικής θηριωδίας. Όταν λέω: «τι πολιτική ιδιοφυΐα!», δεν αστειεύομαι. Το κείμενό του για τη γλωσσολογία κατάφερε αρκετά πλήγματα στους σταλινικούς. Η γλώσσα για τον Stalin δεν είχε τίποτε από μια ταξική γλώσσα, πράγμα που έδωσε ένα γερό πλήγμα στη σύλληψη ότι κάθε πραγματικότητα και κάθε σκέψη προέρχονται από μια κοινωνική τάξη. Θυμάμαι ότι εκφράστηκα ενάντια σ' αυτή τη σύλληψη, ενάντια στην «προλεταριακή επιστήμη», στο όνομα της λογικής. Η πραγματεία της λογικής που δημοσιεύτηκε στις εκδόσεις του Κόμματος είχε αποσυρθεί από την κυκλοφορία γιατί δεν συμφωνούσε με τη θεωρητική γραμμή του Κόμματος, δηλαδή με την ταξική επιστήμη. Ο δεύτερος τόμος αυτής της πραγματείας του διαλεκτικού υλισμού, αφιερωμένος στη μεθοδολογία των μαθηματικών και των επιστημών, είχε ήδη διορθωθεί και τυπωθεί, όμως δεν εμφανίστηκε ποτέ. Είπα στους υπεύθυνους: ένα κι ένα κάνουν δύο, κι αυτό είναι εξίσου αληθές ή ψευδές τόσο στη Μόσχα όσο και στο Παρίσι. Οι σχέσεις λογικής συμπερίληψης ή αποκλεισμού δεν είναι εδώ αληθείς κι εκεί ψευδείς. Μια ταξική λογική είναι κάτι παράλογο, εκτός αν, επαναλαμβάνω, αποδίδει κανείς σ' αυτό τον όρο μια τετριμμένη σημασία, όπως στην έκφραση: «δεν είσαι λογικός». Επομένως κι ένας αστός ή η αστική τάξη μπορεί να έχει τη λογική της, αλλά εδώ πρόκειται για φιλοσοφία, για μέθοδο, για έννοια κι όχι για κοινοτοπίες! Έτσι άρχισε η αντιπολιτευτική μου δραστηριότητα. Κι ακόμη περισσότερο γιατί το κείμενο του Stalin για τη γλωσσολογία δεν οδήγησε τους ηγέτες σε καμία αυτοκριτική. Στο μόνο που τους οδήγησε ήταν στο να επιστημάνουν στους αγωνιστές ότι ο Stalin, σπουδαίος σοφός, σπουδαίος στρατηγός, πατέρας των λαών, ήταν επίσης και μεγάλος γλωσσολόγος. Από το 1953, δηλαδή από την εποχή του θανάτου του Stalin, η εναντίωση ενισχύεται. Η ιστορία αυτής της εναντίωσης δεν έχει ακόμη γραφτεί. Στη Γαλλία και στον κόσμο αποκτούσε δύναμη ως την πώση της το 1957-1958. Η εναντίωση αυτή είχε αρχικά μια θεωρητική πλατφόρμα, όπως έλεγαν.

Εκείνη την εποχή ακριβώς έγραφα άρθρα που συνιστούσαν έν-

θερμα την εισαγωγή στο μαρξισμό των μοντέρνων εξελίξεων της λογικής, της πληροφορικής και της κυβερνητικής, πράγματα για τα οποία δεν ήθελαν να ακούνε ούτε οι ρώσοι φιλόσοφοι ούτε οι περισσότεροι ή λιγότεροι επίσημοι διανοητές του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, όπως ο Roger Garaudy. Θέλω επιπλέον να τονίσω το γεγονός ότι βγήκα από το Κομμουνιστικό Κόμμα από τ' αριστερά κι όχι, όπως τόσο άλλοι, από τα δεξιά. Σ' αυτά τα μικρής κυκλοφορίας περιοδικά, κυρίως στο *Voies nouvelles*, εκφράσαμε, οι φίλοι μου κι εγώ, κάποιες καινούριες ιδέες. Για παράδειγμα, αυτή εδώ: το Κόμμα και η αριστερά χρειάζονταν ένα πρόγραμμα. Μας απάντησαν, με φοβερό πείσμα, ότι ποτέ μα ποτέ δε θα δεσμευόταν το Κόμμα μ' ένα πρόγραμμα πριν από την ανάληψη της εξουσίας. Δεν μπορώ να μη σκεφτώ ότι αν το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε προτείνει στην αριστερά ένα αληθινό πρόγραμμα και ακόμη περισσότερο το σχέδιο μιας νέας κοινωνίας κι όχι μόνο μερικά απλουστευτικά συνθήματα, όπως «Ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων», η στρατηγική αυτή θα είχε αναχαιτίσει τον γκολισμό. Η πολιτική μάχη έγινε στο οργανωτικό επίπεδο. Γιατί; Οι φίλοι μου κι εγώ είχαμε διαπιστώσει την αδιαφορία του Κόμματος, από την κορυφή ως τη βάση, για τα θεωρητικά ζητήματα, ακόμη και κείνα που αφορούσαν τον πόλεμο της Αλγερίας και τον ιμπεριαλισμό. Το Κ.Κ.Γ., που ήθελε να είναι πολιτικό και που η πολιτική του στηριζόταν στην ιδέα ενός πολιτικού απόλυτου, γινόταν «α-πολιτικό». Αυτό που μετράει στο εξής είναι οι αποφάσεις, αυτές που παίρνει η ηγεσία έχοντας επίγνωση του πράγματος. Δεχόμαστε ότι οι ηγέτες κατέχουν την απόλυτη γνώση. Η συζήτηση περιορίζεται λοιπόν σε μια διαδικασία παθητικής καταγραφής από τη βάση, χρησιμοποιώντας μερικούς τελετουργικούς όρους όπως «μαρξισμός-λενινισμός» ή «... για λογαριασμό του...». Ακούω πως η κατάσταση έχει αλλάξει. Το εύχομαι μ' όλη μου την καρδιά αλλά δεν το πιστεύω. Υπάρχει κάτι ψεύτικο στον τρόπο με τον οποίο αυτό το κόμμα πολιτικοποιήθηκε ή, μάλλον, κρατικοποιήθηκε, αφού προηγουμένως είχε προσφέρει έναν τρόπο ζωής. Ο αγώνας εναντίωσης δεν μπορούσε να διεξαχθεί παρά μόνο στο επίπεδο της οργάνωσης. Είχαμε αποφασίσει — εμείς, η αντιπολίτευση — να ζητήσουμε την τήρηση του κανονισμού του Κόμματος. Οι κανονισμοί της Διεθνούς, που δεν είχαν καταργηθεί, προέβλεπαν τη μυστική ψηφοφορία και όχι την ψηφοφορία με ανάταση του χεριού.

Είχε επικρατήσει όμως η συνήθεια σε όλες τις οργανώσεις να ψηφίζουμε υψώνοντας το χέρι. Όταν ψηφίζετε με ανάταση του χεριού, τότε όλος ο κόσμος ξέρει τι σκέφτεστε. Δεν υπάρχει τρόπος να εκφράσεις μια διαφωνία, να συγκεκριμενοποιήσεις με μια ψήφο την αντίθεσή σου σ' αυτούς που κατέχουν την εξουσία. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες οι αποφάσεις παίρνονται πάντοτε παμψηφεί, πράγμα που αποτελεί καρικατούρα των δημοκρατιών. Εμείς ζητήσαμε τη μυστική ψηφοφορία, δηλαδή την τήρηση του κανονισμού του Κόμματος, αλλά γρήγορα νικηθήκαμε. Λέω συχνά ότι η δημοκρατική εναντίωση μέσα στο Κομμουνιστικό Κόμμα πολεμήθηκε δημοκρατικά. Αντίφαση αρκετά παράξενη, ενισχυμένη από την καταδίκη που επιβάλλει ένα κόμμα σε κείνα τα μέλη του που ζητούν την τήρηση του κανονισμού του. Αυτό δε λέει πολλά; Μέχρι το 1956, η εναντίωση ανέρχεται συνεχώς. Επικαλείται τον Khrouchtchev και την αναφορά του στο 20ό Συνέδριο.

Γι' αυτό το 20ό Συνέδριο θα μπορούσα να πω πολλά. Με είχαν καλέσει από την Ακαδημία των Επιστημών του Βερολίνου κι έφτασα στο Ανατολικό Βερολίνο στις 28 του Φλεβάρη του 1956, δηλαδή λίγες μέρες μετά τη λήξη του 20ού Συνεδρίου. Στη Γαλλία, κανείς δεν ήξερε τίποτα. Αντίθετα, στη Γερμανία είδα αμέσως μια ακατανόητη αλλαγή. Την επομένη της άφιξής μου, χτυπάει το τηλέφωνό μου στο ξενοδοχείο. Μου ζητούν να κάνω αμέσως μια διάλεξη στην κεντρική σχολή του Κόμματος. Δέχομαι. Ένα αυτοκίνητο έρχεται να με πάρει. Μπαίνω σε μια αίθουσα γεμάτη από ανθρώπους πολύ σημαντικούς· όχι τους πιο μεγάλους διευθύνοντες, τα μέλη της κυβέρνησης, αλλά τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής. Πάνω σ' ένα μεγάλο τραπέζι, ένα τεράστιο δάζο, εντελώς φρικτό, και σωροί βιβλία με υπέροχο δέσιμο. Δώρα. Πλάι στα δώρα γλυκά και φλιτζάνια του καφέ. Κάποιος μου λέει: «Σύντροφε, σήμερα το πρωί αποσύρουμε από την κυκλοφορία τα έργα του Stalin. Πώς θα διδάξουμε τώρα το μαρξισμό; Πείτε μου τη γνώμη σας...» Έπεσα από τα σύννεφα. «Μου επιτρέπετε να σκεφτώ λιγάκι, σας ζητώ δυο τρεις μέρες για να κάνω ένα πλάνο εργασίας». Μετά από λίγο έπαιρνα το λόγο μπροστά στους φοιτητές της κεντρικής σχολής του Κόμματος, σε μια ευρύχωρη αίθουσα, εντυπωσιακή για την ψυχρή πειθαρχία των τοίχων, των καθισμάτων και των ανθρώπων που κάθονταν στα καθίσματα. Αρχίζω στα γερμανικά, αλλά όχι για πολύ. Δηλώνω: «Σύντροφοι, έ-

φτασα στο μαρξισμό διαμέσου της μεγάλης γερμανικής σκέψης, διαμέσου του Goethe και του Hegel...» Κατάπληξη στο ακροατήριο, που ήταν συνηθισμένο αναμφίβολα ν' ακούει ότι ο Hegel ήταν ο θεωρητικός της γερμανικής αντίδρασης. Τριάντα δευτερόλεπτα παγερής σιωπής. Και ξαφνικά, δεν ξέρω ποιος έδωσε το σήμα, επευφημίες. Δέκα λεπτά χειροκροτήματα. Δεν καταλάβαινα τίποτε. Δεν ξέρω πώς μπόρεσα να μην τα χάσω μπροστά σ' αυτούς τους διακόσιους ή τριιάκόσιους νεαρούς και να συνεχίσω την έκθεσή μου. Τείνω να πιστέψω ότι εξουδετερώνω τα σοκ πολύ εύκολα.

Το απόγευμα, ένας νέος γερμανός φιλόσοφος, γραμματέας της Ακαδημίας των Ἐπιστημών, που μετά έκανε μερικά χρόνια φυλακή, ο Halgich, μόν τηλεφωνεί και μου ζητάει να πάω επειγόντως σπίτι του. Πάω. Μου λέει: «Ώστε δεν ξέρεις τίποτα! Τίποτα δεν ξέρετε εκεί κάτω!...» Και μου δίνει την αναφορά Khrouchtchev στο 206 Συνέδριο, όλο το κείμενο μεταφρασμένο στα γερμανικά. Περνώ τη μισή νύχτα διαβάζοντας την αναφορά Khrouchtchev και λέγοντας στον εαυτό μου ότι τα πράγματα ήταν χειρότερα απ' ό,τι μπορούσαμε να φανταστούμε κι ότι μια εντελώς νέα εποχή επρόκειτο ν' αρχίσει. Φυσικά, δεν έκλεισα μάτι όλη τη νύχτα. Δεν κατάφερα να υπολογίσω αυτή την τροποποίηση της πολιτικής ύπαρξης. Ένας εκπληκτικός ορίζοντας αποκαλυπτόταν μπροστά μου. Αποδεικνυόταν ότι εμείς, οι αντισταλινικοί, είχαμε χίλιες φορές περισσότερα δίκιο απ' ό,τι φανταζόμασταν. Οι προοπτικές που ανοίγονταν ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερες απ' ό,τι είχαμε φανταστεί στα πιο αισιόδοξα όνειρά μας. Τις επόμενες μέρες έκανα ένα ταξίδι στην Ανατολική Γερμανία και μου συμπεριφέρονταν σαν να ήμουν ένας διευθύνων διεθνούς κλίμακας. Στη Λιψία, όπου μου είχαν κρατήσει μια σουίτα σ' ένα ξενοδοχείο, ήρθε να μ' επισκεφτεί ο δήμαρχος και ο διευθυντής της Πολυτεχνικής Σχολής, ο οποίος μου είπε: «Ελπίζω να ενεργήσετε ώστε να μου ξαναφέρουν πίσω έναν από τους καλύτερους μαθηματικούς μου που τον απόλυσαν γιατί είχε δηλώσει ότι ο διαλεκτικός υλισμός δεν εξηγεί πλήρως τα μαθηματικά». Θυμάμαι αυτή τη λεπτομέρεια ανάμεσα σε τόσες άλλες. Απ' όλες τις πλευρές μου κάνανε παράπονα και μου κατηγορούσαν το σταλινισμό. Στη Δρέσδη μου έκαναν αλησμόνητη υποδοχή. Αυτή η Γερμανία έμοιαζε να ξυπνάει από έναν εφιάλτη. Το ταξίδι μου κράτησε καμιά δεκαριά μέρες. Όταν επέστρεψα στο Βερολίνο, η κατάσταση ήδη άλλαζε· είχε άλλη

όψη κι ο αέρας μύριζε αλλιώς. Οι πολιτικοί καταλάβαιναν ότι η ανατροπή της κατάστασης θα είχε επακόλουθα κι ότι διέτρεχαν μεγάλους κινδύνους. Επιστρέφω στη Γαλλία. Αρχίζω να μιλώ με τους συντρόφους του Κόμματος: «Ξέρετε, σύντροφοι, συμβαίνουν στις Ανατολικές Χώρες εκπληκτικά γεγονότα. Διάβασα τη βασική αναφορά στο 206 Συνέδριο...» Τότε οι σύντροφοι, οι φίλοι μου, οι πιο παλιοί μου φίλοι, αρχίζουν να με δριζούν και να με προσβάλλουν: «Παλιάνθρωπε, αποστάτη, έπεσες στην παγίδα ποιος ξέρει ποιου ψέματος των αμερικάνικων υπηρεσιών...» Εγώ απαντώ: «Το διάβασα αυτό το κείμενο, έχω αποδείξεις της αυθεντικότητάς του. Όλοι οι άνθρωποι που παραβρέθηκαν στο 206 Συνέδριο το ξέρουν. Στη Γαλλία, ποιος παραβρέθηκε σ' αυτό το Συνέδριο; Ας μιλήσει...» «Παλιάνθρωπε, προδότη, εξαφανίσου από δω...»

Αυτά έγιναν όταν επέστρεψα στο Παρίσι, το Μάρτη του '56. Ακόμα και οι άνθρωποι της εναντίωσης δε με πίστευαν. Όταν ανέφερα έστω και το ένα χιλιοστό όσων είχα μπορέσει να διαβάσω στην αναφορά Khrouchtchev, εκείνοι προτιμούσαν να με δριζούν παρά να σκεφτούν ένα λεπτό. Κυριολεκτικά, μια κλοτσιά στον πισινό του προδότη κι έξω από την πόρτα. Είχα βαρεθεί πια και μια μέρα πήγα να δω τον Roger Vailland στο χωριό του, στο Meillonas. Μ' ακούει. Μοιάζει εκπληκτος, μα όχι τόσο όσο περίμενα, και καθόλου σκανδαλισμένος. Έχω λόγους να πιστεύω ότι ο Roger είχε περισσότερες πληροφορίες από μένα γι' αυτά που συνέβαιναν στη Ρωσία γιατί είχε σχέσεις με σοβιετικούς επισήμους είτε στη Γαλλία είτε στην πρεσβεία τους στη Βέρνη. Ωστόσο η διήγηση των περιπετειών μου τον κατέπληξε. Λίγες μέρες αργότερα, έρχεται στο Παρίσι. Πάω να τον δω στο ξενοδοχείο του, στη γωνία της οδού Servas και της οδού Vaneau. Ο Roger μου λέει: «Οι Σοβιετικοί μου αφείλουν πολλά χρήματα για το έργο μου *Le Colonel Foster* που είχε επιτυχία στη Μόσχα. Θα πάω ν' απαιτήσω αυτά τα χρήματα, πράγμα που θα μου δώσει την ευκαιρία να δω τι συμβαίνει...» Ένα μήνα αργότερα επιστρέφει. Θα θυμάμαι πάντοτε την υποδοχή που μου έκανε ντυνόταν στο δωμάτιό του. Υψώνει τα χέρια του στον ουρανό και μου λέει: «Ξέρεις, Henri, ήταν Ηλιογάβαλος συν Σαρδανάπαλος». Ποιος; Δεν ήταν ανάγκη να τον ονομάσουμε. Στη συνέχεια το πορτρέτο του Stalin πάνω από το γραφείο του εξαφανίστηκε. Στο σπίτι του στο Meillonas εξαφανίστηκαν επίσης και οι μικρές σκάφες γεμάτες χώμα, σπό-

ρους και φυτά, που τα ήθελε για να επαληθεύσει τις θεωρίες των Mitchourine-Lyssenko ⁴². Μια μέρα, κάψαμε επίσημα την κομματική του κάρτα. Για να πω την αλήθεια, δε νομίζω ότι ο Roger Vailland υπήρξε ποτέ αληθινός σταλινικός. Έπαιξε αυτόν το ρόλο κρατώντας μια απόσταση απέναντι στον εαυτό του κι απέναντι στους πολιτικούς. Υπήρχε σ' αυτόν, όσον αφορά αυτό το θέμα, ένα μείγμα πολιτικής κωμωδίας και κυνισμού. Αργότερα ο Roger Vailland δεν υποστήριξε την εναντίωση που ακολούθησε μετά το 20ό Συνέδριο. Μια ακόμα λέξη πάνω σ' αυτό το θέμα: έμεινα εκπληκτος που δε βρήκα στα γραπτά του, που δημοσιεύτηκαν μετά το θάνατό του, παρά ελάχιστα ίχνη από αυτά τα γεγονότα κι από αυτές τις συναντήσεις.

— *Πώς βλέπετε σήμερα το μέλλον του Κομμουνιστικού Κόμματος;*

— Για ν' απαντήσω στην ερώτησή σας, που με προλαβαίνει σ' ό,τι ήθελα να πω, πρέπει να ξαναγυρίσω λιγάκι πίσω. Πρώτα πρώτα επαναλαμβάνω ότι βγήκα από το Κόμμα από τ' αριστερά, ενώ οι περισσότεροι που το εγκαταλείπουν βγαίνουν από τα δεξιά. Παραδέχομαι ότι αυτές οι έννοιες της αριστεράς και της δεξιάς δεν έχουν πια τη σαφήνεια που είχαν άλλοτε. Άλλωστε εγώ ο ίδιος κάνω κριτική σ' αυτό όταν εξηγώ ότι η αριστερά παρέχει ιδέες στη δεξιά, δηλαδή στη δυναμική πτέρυγα της αστικής τάξης και του καπιταλισμού και ότι αυτό ονομάζεται «ιδιοποίηση». Ωστόσο, όταν κάποιος φεύγει από το Κόμμα για να πλησιάσει αυτήν τη δυναμική πτέρυγα, την τεχνοκρατική πτέρυγα της αστικής τάξης, έχω δίκιο να λέω ότι αυτός βγαίνει από το Κόμμα από τα δεξιά. Ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της τωρινής κατάστασης δεν είναι άλλωστε η γειννίαση των τεχνοκρατών της δεξιάς με τους τεχνοκράτες της αριστεράς; οι παραπλήσιες ιδεολογίες τους και το ιδανικό τους; Καταλαβαίνετε σε ποιον αναφέρομαι: στον Roger Garaudy ανάμεσα στους άλλους. Οι θέσεις του Garaudy δεν απέχουν και τόσο από τις θέσεις του Galbraith, φιλελεύθερου θεωρητικού της τεχνοδομής.

Όσο για μένα, έφυγα από το Κόμμα ύστερα από χρόνια αγώνων και γνωρίζετε τις περιπέτειες αυτού του κινήματος εναντίωσης, που δεν κατηγορούσε ούτε το μαρξισμό ούτε την επανάσταση, αλλά που ήθελε να ανανεώσει τα κόμματα από τη βάση τους

τονίζοντας το δημοκρατικό στοιχείο μέσα στο δημοκρατικό συγκεντρωτισμό. Οι περιπέτειες; Ο πολωνικός Οχτώβρης, η Ουγγαρία του 1956· αργότερα η Πράγα. Αυτό το οποίο διακυβεύεται μέσα στον αγώνα εναντίωσης δεν περιορίζεται στη λειτουργία του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Έχω κάνει ήδη νύξη για το ζήτημα του προγράμματος. Σκεφτόμασταν, οι φίλοι μου και εγώ, ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα έπρεπε να επεξεργαστεί ταυτοχρόνως ένα πρόγραμμα βραχυπρόθεσμων πραγματοποιήσεων κι ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο για μια νέα κοινωνία. Τέλος, ας μην ξεχνάμε το ζήτημα της Αλγερίας. Το Κ.Κ. δεν υποστήριζε παρά μόνο στα λόγια τους Αλγερίνους. Περιοριζόταν σ' έναν ιστορικό συμβιβασμό: στην αληθινή γαλλική Ένωση. Αν ο Maurice Thorez έπαιρνε την εξουσία, η Αλγερία μπορεί να ήταν ακόμα γαλλική. Αυτό το λέω ειρωνικά, αλλά είμαι σίγουρος ότι η Αλγερία θα κατακτούσε την ανεξαρτησία της πολύ πιο δύσκολα. Η ομάδα εναντίωσης προσπάθησε ν' αναλύσει τους λόγους για τους οποίους το Κόμμα δεν υποστήριζε πλήρως τους Αλγερίνους και γιατί μόνο μερικοί σύντροφοι θαρραλέοι και αφοσιωμένοι υποστήριζαν τον παρόντο αγώνα των Αλγερίνων στη Γαλλία. Όσο για το Κ.Κ., αυτό ήθελε να μείνει στη νομιμότητα καταγγέλλοντας όμως τον De Gaulle σαν φασίστα. Στην αρχή του πολέμου της Αλγερίας οι νεοσύλλεκτοι ή οι έφεδροι άρχισαν τις εκδηλώσεις που ελάχιστα υποστηρίζονταν και πολλές φορές καταδικάζονταν. Όταν οι γυναίκες έμπαιναν μπροστά στα τρένα με τους στρατιώτες για να τα εμποδίσουν να φύγουν, αυτό δεν ήταν μήπως μια επαναστατική κίνηση; Ξέρουμε ότι στη συνέχεια αυτή η στάση των στρατιωτών απόκτησε εξαιρετική σημασία. Το γεγονός αυτό δεν έχει παρά αναδρομική, ιστορική αξία, όπως λένε, αλλά πρέπει να υπενθυμίσω εδώ το γελοίο χαρακτήρα εκείνης της χρονιάς, του 1958. Οι ηγέτες του Κόμματος φρόντιζαν να χτυπήσουν την εναντίωση ενώ ο De Gaulle έπαιρνε την εξουσία. Το να μην υποστηρίζεις τους Αλγερίνους και να κατηγορείς το στρατηγό De Gaulle σαν φασίστα είναι διπλά γελοίο. Έτσι διευκολύνθηκε το εξευτελιστικό «πραξικόπημα» του 1958.

Ακριδώς εκείνη τη στιγμή αρχίζει να δημιουργείται αυτή η ιντελλιγκέντοια της αριστεράς, που τοποθετείται από τότε στα αριστερά του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στη συνέχεια και κυρίως μετά το 1968, χρονολογία όπου έπαιξε κάποιο ρόλο, αυτή η ελιτίστικη αριστερά αποσυντίθεται. Αλλά υπήρξε κι εξακολουθεί να

υπάρχει ακόμη ως στοιχείο της κατάστασης, πράγμα που απαιτεί περαιτέρω αναλύσεις. Ύστερα από τις πολιτικές αλλαγές του 1958, είχαμε, οι φίλοι μου κι εγώ, κάποια προβλήματα. Κινδύνεψα ν' απολυθώ για δεύτερη φορά από το C.N.R.S.⁴³, εξαιτίας ενός μανιφέστου υπέρ των Αλγερίνων, το λεγόμενο «Μανιφέστο των 121». Αυτό το κείμενο προκάλεσε διώξεις που άλλωστε δεν έφτασαν μέχρι τα άκρα, λόγω της προσωπικής παρέμβασης του στρατηγού De Gaulle, που ήταν εξαιρετικά ικανός στο να παίζει ένα ρόλο άγρια κατασταλτικό και που επιφυλασσόταν να ρυθμίσει το ζήτημα της Αλγερίας, όπως καταλάβαμε αργότερα.

Υπερφαλαγγισμένο πράγματι από την αριστερά, το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα μιμούνταν το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ε.Σ.Σ.Δ. και στόχευε όλο και πιο καθαρά στην ίδρυση ενός κρατικού σοσιαλισμού, άγνωστου όχι μόνο στο Marx αλλά ακόμη και στον Lenin. Σκοπός του υποτιθέμενου επαναστατικού μετασχηματισμού: όχι πια μια άλλη κοινωνία αλλά μόνο η άριστη ανάπτυξη· επομένως, με την καλύτερευση της λειτουργίας των μηχανισμών συσσώρευσης που είχαν δημιουργηθεί από τον καπιταλισμό. Και τι αλλάζει; Η κατανομή της υπεραξίας, οι μισθοί, η αγοραστική δύναμη της εργατικής τάξης, το διευθυντικό προσωπικό, αλλά χωρίς να μετασχηματίζεται η κοινωνία σε βάθος. Μαζί με τους μισθούς αυξάνεται και ο όγκος της απασχόλησης, αλλά συνεχίζεται δέβαια η κατασκευή πυραύλων, όπλων και πυρηνικών σταθμών. Η κρατικοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ε.Σ.Σ.Δ., θέλω να πω η όσωση του μηχανισμού του κράτους με το μηχανισμό του Κόμματος είχε μια αργή αλλά ριζική επίδραση στα άλλα Κομμουνιστικά Κόμματα. Το Γαλλικό Κ.Κ. δεν έχει ανάγκη να τηλεκατευθύνεται από τη Μόσχα γιατί μιμείται το μοντέλο της· το παράδοξο είναι ότι ένα κόμμα μιμείται την κατάσταση όπου το μοντέλο του έχει την εξουσία, ενώ το ίδιο βρίσκεται σε μια άλλη κατάσταση όπου δεν έχει την εξουσία. Ο μηχανισμός μανουδράρεται εύκολα κατ' εντολή, αλλά ο συμπλέκτης που θα διευκόλυνε την κίνηση δε λειτουργεί πάντοτε καλά. Ο σταλινισμός παραμένει ο κόμβος, το αίνιγμα και το μυστικό αυτής της εποχής. Ποτέ δεν θα πάψω να το επαναλαμβάνω. Αν θεωρήσετε το σταλινισμό ιστορικό γεγονός που απομακρύνεται μέσα στο χρόνο, δεν θα καταλάβετε τίποτα από το τι συμβαίνει γύρω μας.

Πρώτη αλήθεια, η πιο απλή και η πιο χοντροκομμένη, που δεν εξαντλεί την ανάλυση αλλά τη σχολιάζει: σταλινισμός σημαίνει

παγίωση του κράτους και του κρατικού μηχανισμού, ενώ οι Marx, Engels και Lenin είχαν προβλέψει τη βαθμιαία εξαφάνιση του κράτους και του πολιτικού μηχανισμού. Το ζήτημα του κράτους παραμένει το κεντρικό ζήτημα. Επαναλαμβάνω και θα το επαναλαμβάνω πάντα ότι, μετά το θάνατο του Stalin και κυρίως μετά το 20ό Συνέδριο, παίχτηκε η κωμωδία της προσωπολατρίας και της καταγγελίας της. Αληθινή μυστικοποίηση! Γιατί το κύριο ζήτημα δεν είναι αυτό του διευθύνοντος αλλά εκείνο του ίδιου του κράτους, που γίνεται σκοπός αντί να μείνει μέσο. Η θέση της προσωπολατρίας χρησίμευσε και χρησιμεύει ακόμη για να συσκοτίζει το κεντρικό πρόβλημα.

— *Οι μαρξιστές που θα πάρουν την εξουσία στη Γαλλία, αν ποτέ την πάρουν, θα μπορέσουν να τα δγάλουν πέρα μ' αυτή την κρατιστική και παραγωγιστική μυθολογία;*

— Εδώ μπαίνουν στο παιχνίδι διάφορες επιδράσεις: το ρεύμα αυτοδιαχείρισης που προέρχεται από τη Γιουγκοσλαβία και η κινέζικη Πολιτιστική Επανάσταση. Το τεράστιο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η Κίνα και κυρίως η Πολιτιστική Επανάσταση συνίσταται στο ότι οι αποφάσεις και τα γεγονότα εκτυλίσσονται με μια αλληλουχία εντελώς διαφορετική απ' ό,τι στην Ευρώπη. Στην Κίνα, στοχεύουν βέβαια στην οικονομική ανάπτυξη, στην παραγωγικότητα της εργασίας, αλλά δεν φαίνεται να υψώνεται ο παραγωγισμός σε επίσημη ιδεολογία. Απ' όσο ξέρω η ακαθάριστη αύξηση της παραγωγής δεν προτείνεται σαν σκοπός της δράσης και της ίδιας της κοινωνικής ζωής. Δεν διαχωρίζεται η οικονομική ανάπτυξη από την ανάπτυξη, δηλαδή από τον ποιοτικό εμπλουτισμό των κοινωνικών σχέσεων. Η Πολιτιστική Επανάσταση έδωσε την εικόνα ενός κινήματος που προέρχεται από τη βάση και που θρυμματίζει το μηχανισμό του Κόμματος στο βαθμό που αυτός ο μηχανισμός πήγαινε να υψωθεί πάνω από ολόκληρη την κοινωνία ταυτιζόμενος με το κράτος. Μένουν όμως σκοτεινά σημεία σ' αυτή την Πολιτιστική Επανάσταση. Αν αυτό που λέω τώρα θα είναι σωστό, ήταν μια πολιτική επανάσταση και όχι πολιτιστική. Γιατί επιμένουν να την ονομάζουν πολιτιστική; Ίσως επειδή δεν έφτασε μέχρι το τέρας όσον αφορά το πολιτικό ζήτημα και δεν κλόνησε το μηχανισμό του κράτους μέχρι την κορυφή του. Πάνω σ' αυτά τα σημεία έχουμε λίγες πληροφορίες, αλλά εξίσου

αλήθεια είναι ότι η Κίνα προσφέρει έναν άλλο δρόμο. Σπεύδω να προσθέσω ότι είναι αδύνατο να μεταφέρεις αυτό το μοντέλο σε μια βιομηχανική χώρα όπως είναι η Γαλλία και σ' ευρωπαϊκές χώρες που έχουν διαφορετικές παραδόσεις, διαφορετική ιστορία και διαφορετικό επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων, για να μιλήσουμε με «ορθόδοξους» μαρξιστικούς όρους. Αλλά το παράδειγμα μιας ανακοπής της διαδικασίας που υψώνει το πολιτικό κόμμα και το πολιτικό κράτος πάνω από την κοινωνία μπορεί να φανεί χρήσιμο. Αυτό δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο από ένα κίνημα που προέρχεται από τη βάση, απ' αυτό το κίνημα που πήρε στην Ευρώπη τη μορφή του κινήματος αυτοδιαχείρισης.

Πάντως, το Κομμουνιστικό Κόμμα, με τη παραγωγιστική του ιδεολογία, με την πολιτική του ιεραρχία, με τους στρατηγικούς του στόχους, θέλει ν' αντικαταστήσει τον κρατικό μηχανισμό μ' έναν άλλο κρατικό μηχανισμό. Τολμώ να πω ότι ήδη τον έχει στήσει ως πολιτικό κόμμα. Αν επιμένω στο γεγονός ότι δγήκα από το Κόμμα από τα αριστερά, είναι γιατί αυτό μου επιτρέπει σήμερα, το 1975, να υποστηρίξω, όσο μου επιτρέπουν οι δυνάμεις μου, το κίνημα της σοσιαλιστικής αριστεράς. Το Κομμουνιστικό Κόμμα είναι γεμάτο σαν αυγό· είναι ένα πέτρινο αυγό, συνηθίζω να λέω. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα είναι κενό αλλά, ακριβώς εξαιτίας του πολιτικού και θεωρητικού του κενού, μπορεί να γεμίσει. Μια αριστερή πτέρυγα του Σοσιαλιστικού Κόμματος προσπαθεί να το γεμίσει. Δεν είμαι οπαδός του Σοσιαλιστικού Κόμματος αλλά βοηθώ όσο μπορώ αυτή τη σοσιαλιστική αριστερά που προσπαθεί αναπόφευκτα να κάμψει ή να παρακάμψει — αν θέλουμε να μιλήσουμε με όρους τακτικής και στρατηγικής — το Κομμουνιστικό Κόμμα, να το υπερφαλαγγίσει από τ' αριστερά.

— Σκέφτεστε λοιπόν ότι ένας υπερφαλαγγισμός του Κομμουνιστικού Κόμματος από τ' αριστερά γίνεται μέσω μιας ένταξης στο Σοσιαλιστικό Κόμμα:

— Αν ήμουν σήμερα τριάντα χρονών και σε θέση αναμονής, όπως τώρα, ίσως να προσχωρούσα στο Σοσιαλιστικό Κόμμα και προσπαθούσα να γεμίσω το κενό του. Καταλαβαίνω ότι προσχωρούν στο Σοσιαλιστικό Κόμμα επειδή κάτι έχουν να κάνουν εκεί. Δεν θα πω τίποτε ούτε υπέρ ούτε κατά των ηγετών του Σοσιαλιστικού Κόμματος. Δεν είμαι μέλος του, δεν έχω καμία ιδιαίτερη

εκτίμηση γι' αυτούς. Αυτό που μ' ενδιαφέρει είναι το κενό αυτού του κόμματος που τείνει να γεμίσει υπερφαλαγγίζοντας το Κομμουνιστικό Κόμμα από τ' αριστερά, όπως η C.F.D.T.⁴⁴ τείνει να υπερφαλαγγίσει την C.G.T.⁴⁵ και το Κομμουνιστικό Κόμμα από τ' αριστερά. Πιστεύω ότι αν υπάρξει ένα κίνημα προσανατολισμένο στα αριστερά, ένα κίνημα που να μπορεί να συμμετάσχει στις εκλογές και να καταλήξει σε μια αλλαγή της διακυβέρνησης, θα έχουμε εκπλήξεις. Η κατάσταση του 1968 θα ξαναεμφανιστεί αλλά δευρυμένη. Θα γίνει έκρηξη από τ' αριστερά ή προς τ' αριστερά όλων των συνδικαλιστικών και πολιτικών μηχανισμών κι επίσης όλων των υπαρχουσών οργανώσεων. Νομίζω ότι το πανεπιστήμιο, το σχολείο, οι επιχειρήσεις, τα εργοστάσια, τα γραφεία, όλα θα εκραγούν. Έχουμε συνεχώς παραδείγματα αυτού του πράγματος. Να κι ένα ενδιαφέρον επειδή πέρασε απαρατήρητο: Εδώ και μερικούς μήνες έγινε ένα εθνικό συνέδριο ψυχιάτρων στο Ανκεγκε. Όλη η γαλλική ψυχιατρική ήταν εκεί. Στη δεύτερη συνεδρίαση παρουσιάστηκαν άνθρωποι στην πόρτα και ζήτησαν να γίνουν δεκτοί και ν' ακουστούν από τη συνεδρίαση: ήταν οι νοσοκόμοι των ψυχιατρικών νοσοκομείων. Αυτό δεν άρεσε στην προεδρία. Οι νοσοκόμοι είπαν: «Είμαστε τριακόσιοι. Οι εξέχοντες γιατροί που προέδρευαν απάντησαν: «Θα σας δεχτούμε αύριο». «Όχι, τώρα αμέσως. Άλλωστε και αύριο θα είμαστε εδώ, γιατί έχουμε οργανώσει μια προσωρινή εγκατάσταση εδώ δίπλα κι έτσι θ' ακουστούμε από το ιατρικό σώμα είτε το θέλετε είτε όχι». Μεκρό παράδειγμα αλλά γεμάτο σημασία. Η ελιτική διανόηση συζητά για την αντιψυχιατρική, για τα ψυχιατρικά ιδρύματα κι αυτό είναι πολύ καλό, αλλά η βάση με τον τρόπο της — μάλιστα, η βάση — μπαίνει στο παιχνίδι· προσκομίζει πρακτικά στοιχεία που μπορεί ν' αναστατώσουν την πρακτική.

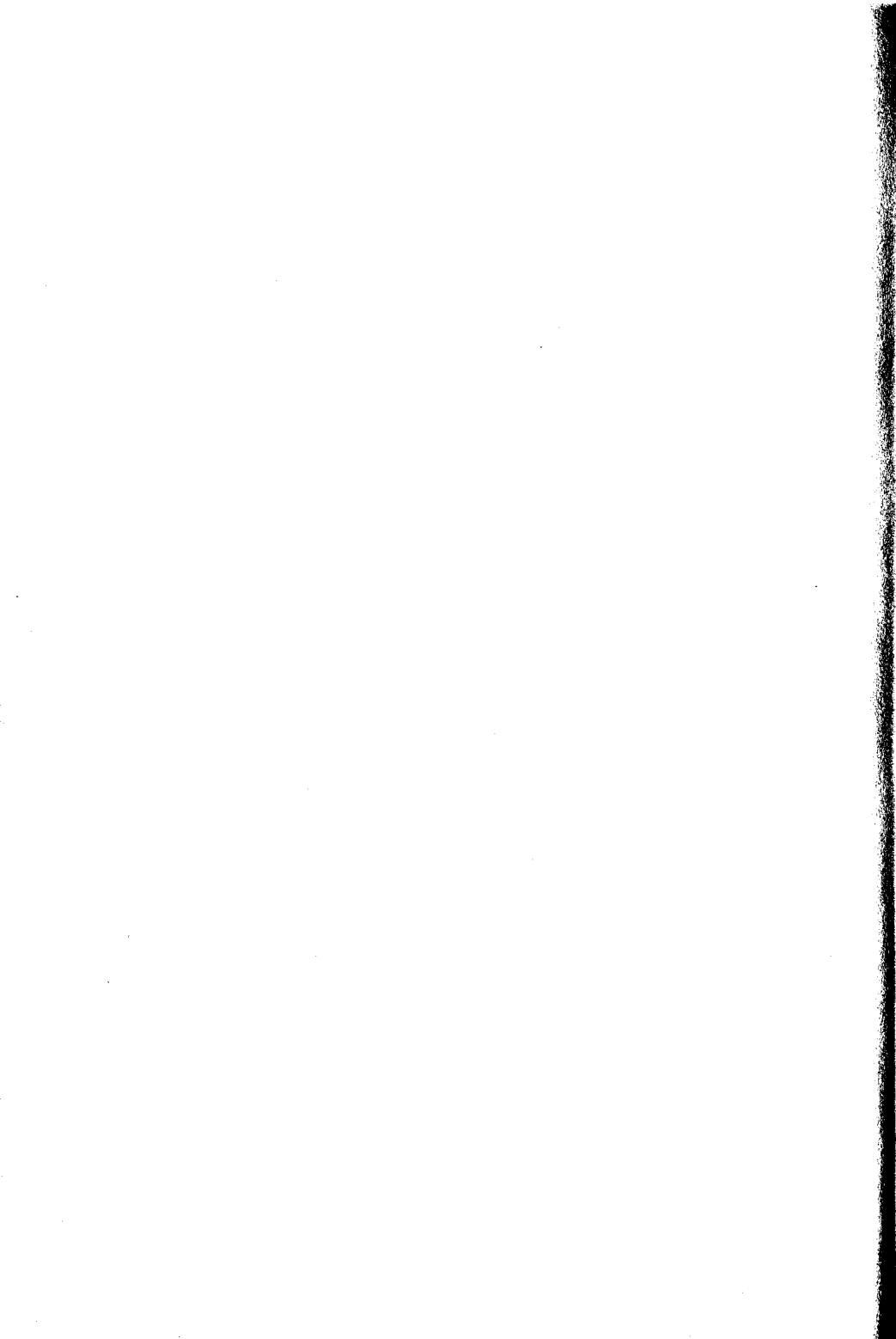
Να τι θα ήλιζα και τι θα περίμενα σε περίπτωση που η αριστερά θα έπαιρνε την εξουσία. Τώρα, τι θα κάνουν οι κομμουνιστές για να μην τους υπερφαλαγγίσουν; Αν πιστέψω στην εμπειρία που μπορούμε να την ονομάσουμε «ιστορική» (θα ήταν η τελευταία αποδεκτή σημασία αυτού του όρου), τα κινήματα της εργατικής τάξης στη Γαλλία διευρύνονται όλο και περισσότερο. Δεν υπάρχει συνεχές κίνημα: υπάρχουν κενά, διακοπές, αναζωπυρώσεις, κύματα. Οι καταλήψεις των εργοστασίων δεν επινοήθηκαν στη Γαλλία. Νομίζω ότι ήταν στην Ιταλία, το 1920, που η αριστερά του εργατικού κινήματος κατέλαβε εργοστάσια για πρώτη φορά.

Αλλά το 1936 οι καταλήψεις εργοστασίων είχαν πάρει ήδη ασυ-
νήθιστη έκταση. Αυτό το φαινόμενο μετριάστηκε και ξαφνικά,
τριάντα χρόνια αργότερα, το 1968, ξαναπαρουσιάστηκε σ' εθνική
κλίμακα. Η γενική απεργία, αυτός ο μύθος της σύγχρονης επο-
χής, πραγματοποιήθηκε συγχρόνως με την κατάληψη από τους
εργάτες του ίδιου τους του χώρου, δηλαδή του χώρου της παρα-
γωγής μέσα στην εργασία. Αυτά τα φαινόμενα είναι πρωτότυπα
τόσο από ποιοτική όσο και από ποσοτική άποψη. Στα 1968, δεν
καταλήφθηκαν μόνο τα εργοστάσια, δηλαδή ο χώρος της παρα-
γωγής από την εργατική τάξη, αλλά σε πολλά μέρη τέθηκαν υπό
αμφισβήτηση οι κανονισμοί της επιχείρησης κι εφαρμόστηκε η
αυτοδιαχείριση για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα.

Ένα άλλο κίνημα, ακόμη πιο πρωτότυπο, είναι αυτό που σχε-
τίζεται με την κατάληψη ολόκληρου του χώρου. Τα κινήματα αυ-
τά, σε παγκόσμια κλίμακα, είναι ακόμη στα πρώτα δήματά τους
και στηρίζονται σε διεκδικήσεις που αφορούν το χώρο, δηλαδή
την κατοικία, τη συνοικία, την πόλη, τους εργαλειικούς εξοπλι-
σμούς, τις μεταφορές. Τα κινήματα αυτά δεν έχουν αποκτήσει α-
κόμη την ευρύτητα των κινήματων που προβαίνουν σε διεκδική-
σεις στο χώρο της εργασίας και της επιχείρησης. Τείνουν όμως
προς τα κεί. Παντού όπου διευρύνεται και διαδίδεται το κίνημα
το σχετικό με την παραγωγή στους χώρους εργασίας, ενισχύεται
το κίνημα το σχετικό με το σύνολο του χώρου. Αυτό συμβαίνει,
για παράδειγμα, στη Βόρεια Ιταλία, όπου η «πολιτική ανυπα-
κοή», όπως την ονομάζουν οι Ιταλοί, ασχολείται μ' ό,τι αφορά τα
νοίκια, τις αυξήσεις της ταρίφας στη θέρμανση και στο φωτισμό,
τις μεταφορές και ούτω καθεξής. Ο σύγχρονος κόσμος παρου-
σιάζει ένα φαινόμενο εντελώς καινούριο, την επέκταση των ταξι-
κών αγώνων στο χώρο. Πρώτο φαινόμενο, γνωστό και καταγραμ-
μένο: το ξεδίπλωμα του ταξικού αγώνα μέσα στην επιχείρηση και
στους χώρους εργασίας, σε σχέση με ποιοτικές και ποσοτικές
διεκδικήσεις που τίθενται από την εργασία. Δεύτερο φαινόμενο η
αυξανόμενη ευρύτητα αυτού του αγώνα όσον αφορά το χώρο: δεν
υπάρχουν πια σύνορα για τον ταξικό αγώνα. Η εργατική τάξη
δεν είναι υποχρεωμένη να δρα και να εκφράζεται αποκλειστικά
μέσα στους χώρους εργασίας. Αυτά τα παγκοσμίου κλίμακας κι-
νήματα στοχεύουν σ' ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο.

Κατά τη γνώμη μου, θα συμβεί μια έκρηξη της κοινωνίας και
του κράτους εκεί όπου θα συγκλίνουν αυτά τα δύο κινήματα: ε-

κείνο που προέρχεται από τους χώρους εργασίας και εμπεριέχει διεκδικήσεις ποιοτικές όσον αφορά την εργασία και την οργάνωσή της, και εκείνο που αφορά το χώρο, δηλαδή την κατοικία, το περιβάλλον κτλ. Με τη σύγκλισή τους θα γίνει και η έκρηξη, πράγμα που δεν συνέβη μέχρι στιγμής. Νομίζω πως το δεύτερο φαινόμενο αποκτά όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εκσυγχρονισμός
2. Je le suis· με την έννοια του «être» και με την έννοια του «suivre».
3. Seduction είναι η αποπλάνηση και seducteur ο αποπλανητής. Στην ελληνική μετάφραση του έργου του Kirkegaard, εκδ. Ερμείας, ο seducteur έχει αποδοθεί ως διαφθορέας.
4. Ρωμαίος αυτοκράτορας, ένας από τους διαδόχους του Μ. Κωνσταντίνου.
5. Ταινία του V. Herzog.
6. Οι Ισπανοί κατακτητές στην Κεντρική και Νότια Αμερική.
7. Robert von Musil, 1880-1942. Αυστριακός συγγραφέας.
8. Ο πραγματικός τίτλος του κεφαλαίου είναι *Les autres* (Οι άλλοι). Τον αντικατέστησα μ' έναν τίτλο περισσότερο κατατοπιστικό.
9. Γάλλος φιλόσοφος, 1861-1949. Διάσημος για το έργο του *L' Action* (Η Δράση). Το έγραψε κατά τη διάρκεια της μοντερνιστικής κρίσης που συγκλόνισε την Εκκλησία, κατά την οποία ήλθαν αντιμέτωποι οι παραδοσιοκράτες (υποστηρικτές της αντίληψης ότι ο Θεός είναι υπερφυσικό ον, υπερβαίνει τον κόσμο) με τους εμμενιοκράτες (υποστηρικτές της πανθειστικής αντίληψης ότι ο Θεός είναι εμμενής στον κόσμο και στο ανθρώπινο πνεύμα, δηλαδή υπάρχει, κατοικεί μέσα τους).
10. Modernité
11. Δέντρα με πυκνό κι ανθεκτικό φύλλωμα που κοσμούν τα πάρκα, κομμένα σε κωνικά συνήθως σχήματα.
12. Ο Θωμάς ο Ακινάτης (1225-74), σχολαστικός φιλόσοφος, συγγραφέας του έργου *Summa Theologiae*, έκανε γνωστά στη χριστιανική Δύση τα έργα του Αριστοτέλη. Μάλιστα, συνδύασε τις αριστοτελικές φιλοσοφικές θέσεις με τα χριστιανικά δόγματα ερχόμενος σε σύγκρουση με τους συντηρητικούς θεολόγους που ήταν καχύποπτοι απέναντι σ' έναν «παγανό φιλόσοφο».
13. Ελληνικά στο κείμενο.
14. Δεν αγαπούσα αλλά αγαπούσα το αγαπάν.
15. Ο κόσμος είναι ρυπαρός.
16. 1613-1680. Γάλλος, συγγραφέας των *Réflexions ou Sentences et Maximes Morales* (Σκέψεις ή Ηθικά Αποφθέγματα και Αξιώματα).
17. Immanentisme
18. Από το prospective· νεολογισμός που σημαίνει τη μακροπρόθεσμη πρόβλεψη, τη μελέτη των οικονομικών, επιστημονικών, κοινωνικών παραγόντων που επιταχύνουν την εξέλιξη του σύγχρονου κόσμου.
19. Ελληνικά στο κείμενο.

20. 1585-1638. Ολλανδός θεολόγος. Στο κυριότερο έργο του *Augustinus* εκθέτει τις θεωρίες του Αγ. Αυγουστίνου για τη χάρη, την ελεύθερη βούληση, τον προκαθορισμό, ιδωμένα όμως από τη δική του σκοπιά.

21. Θρησκευτικό κίνημα που γεννήθηκε στη λουθηρανική Εκκλησία της Γερμανίας του 17ου αιώνα, ως αντίθεση στο δογματισμό της επίσημης Εκκλησίας.

22. Cathares (καθαροί): μανιχαϊκή αίρεση κατά το Μεσαίωνα, ιδιαίτερα διαδεδομένη στη νοτιοδυτική Γαλλία.

23. Αυστηρή ηθική.

24. Instants: στιγμές· moments: φάσεις.

25. Intellectualisme· φιλοσοφικό ρεύμα που θεωρεί τη νόηση (intellect) ως τη μόνη αρχή της γνώσης και οδηγό στη δράση. Το ανθρώπινο πνεύμα δεν ανακαλύπτει την τάξη του πραγματικού μέσω της αίσθησης ή της εμπειρίας αλλά χάρη στις έμφυτες ιδέες (Πλάτων, Descartes) ή στις a priori κατηγορίες (Kant), που του επιτρέπουν να συγκροτήσει την εμπειρία.

26. Surrationalité

27. 1876-1944. Γάλλος συγγραφέας και ζωγράφος. Έγραψε το *Cornet à dés* (Χωνί ζαριών).

28. Saint Jacques

29. Gai savoir: χαρούμενη γνώση ή επιστήμη, τίτλος βιβλίου του Nietzsche (*Die Fröhliche Wissenschaft*).

30. «Dieu, mon os, mon dos».

31. Η έκφραση αυτή σημαίνει «είμαι άνθρωπος που αμφιταλαντεύεται».

32. Πρβ. Nietzsche *Ο Αντίχριστος*, απόσπ. 2: «όχι αρετή αλλά επιδεξιότητα (αρετή σύμφωνα με το στυλ της Αναγέννησης, virtù: αρετή ελεύθερη από κάθε υποκρισία σε θέματα ηθικής).

33. Και τα δύο έργα του Stendhal.

34. Pierre Abélard, 1079-1142· γάλλος σχολαστικός φιλόσοφος και θεολόγος.

35. Ελληνικά στο κείμενο.

36. Ρώσος ποιητής, 1895-1925.

37. Διάσημη αμερικανίδα χορεύτρια, 1878-1927.

38. Ιντεγκρισμός (integrisme) είναι η τάση όπου κάποιος θέλει να διατηρήσει όλα τα στοιχεία μιας φιλοσοφικής θεωρίας ή συστήματος.

39. Για τις θέσεις του Lukacs δες στον πρόλογο.

40. Militantisme· η αγωνιστική στάση που υιοθετούν τα μέλη μιας οργάνωσης· από το militant: αγωνιστής, δραστήριο μέλος μιας οργάνωσης.

41. Raison

42. Lyssenko· ρώσος αγρονόμος. Κατά τη σταλινική περίοδο επέβαλε στη βιολογία μια παράλογη θεωρία, κερδίζοντας την υποστήριξη του Κόμματος για 30 χρόνια (1934-64) με καταστρεπτικές συνέπειες τόσο για

τη γεωργία όσο και για την εξέλιξη της σοβιετικής γενετικής. Ο Lussenko στο όνομα της διαλεκτικής υποστήριξε την κληρονομικότητα των επίκτητων χαρακτηριστικών, επιτιθέμενος στην κλασική γενετική και τη θεωρία της του γονιδίου που είναι ασυμβίβαστη με τη διαλεκτική της φύσης του Engels.

43. Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών.

44. Γαλλική Συνομοσπονδία Εργατών· πρόσκειται στο Σοσιαλιστικό Κόμμα.

45. Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας· πρόσκειται στο Κ.Κ.Γ.

ΧΕΡΜΠΕΡΤ ΜΑΡΚΟΥΖΕ
ΑΡΝΗΣΕΙΣ
ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΟΥΤΟΠΙΑΣ

•
ΡΑΣΕΛ ΤΖΑΚΟΜΠΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΜΝΗΣΙΑ

•
ΜΩΡΙΣ ΜΕΡΛΩ-ΠΟΝΤΥ
ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

•
ΜΑΞ ΧΟΡΚΧΑΪΜΕΡ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑΡΙΟ
(ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟ)

•
ΑΝΤΟΡΝΟ, ΛΟΒΕΝΤΑΛ
ΜΑΡΚΟΥΖΕ, ΧΟΡΚΧΑΪΜΕΡ
ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΜΑΖΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

•
ΛΙΟΥΙΣ ΜΑΜΦΟΡΝΤ
Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΜΗΧΑΝΗΣ
Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

•
ΑΝΤΟΡΝΟ, ΧΟΡΚΧΑΪΜΕΡ
Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

•
ΤΕΟΝΤΟΡ ΑΝΤΟΡΝΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ

•
ΓΙΟΥΡΓΚΕΝ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ
ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ

•
ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΟ
ΕΞΟΥΣΙΑ, ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ

ΣΤΗΝ ΪΔΙΑ ΣΕΙΡΑ

